

BİR BİYOGRAFİ DENEMESİ: EBÛ BEKİR er-RÂZÎ

Hüseyin Karaman *

Abstract

An Essay of Biography: Abu Bakr al-Razi

Abu Bakr al- Razi, one of the first muslim philosophers in the History of Islamic Philosophy, was born in Rayy in H. 251/ A.D. 865, and he died away in the same place in 313/925. Despite of various narrations about his nationality, majority of the evidences indicate that he is probably a Sunni and Turkish philosopher in origin. He is an all embracing and a kind of encyclopedic scholar, having written many works in various fields such as medicine, philosophy, logic, chemistry, astronomy, mathematics and ethic. Although the number of his works is not known exactly, He states in his the Philosophic Life that he has written about 200 works. However Brockelmann has said that only 59 of his works has reached to the present day. His studies and other works, especially the ones on medicine and chemistry, some times have been argumented, making influences in many aspects, then.

Keywords: Abu Bakr al-Razi, naturalism, the philosophy of Islam

1. Giriş

Düşünce tarihçileri Ebu Bekir er-Râzî'yi, tıp sahasındaki otoritesinden dolayı, İslâm dünyasının tartışmasız en büyük hekimi kabul edip 'Calinusu'l-Arab' (Arapların Galen'i) diye isimlendirmişlerdir. Aynı zamanda bir filozof olan Râzî, tabipliği filozofluğundan daha önde geldiği için, filozof tabip olarak değil de, tabip filozof olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla onun tabipliği düşünce sisteminin hakim rengini oluşturmaktadır. Ancak, bilindiği üzere XV. yüzyıla kadar bütün bilim dalları gibi tıp bilimi de felsefe ile iç içeydi. Bizzat Râzî, felsefe ile tıbbi birlikte ele alan bu anlayışı Platon'a (m.ö: 427-347) dayandırmaktadır.¹ Platon'dan itibaren devam edegelen bu tıp geleneği, her ne kadar İslam Felsefesi'nde bir anlayış olarak Kindî (ö.866)'ye kadar geri götürülebilirse de,²

* Yard. Doç. Dr., KTÜ Rize İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı.

1 Ebû Bekir er-Râzî, "et-Tıbbu'r-rûhânî", *Resailu felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, neşr.: Paul Kraus, Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, s. 29. Platon'un bu konudaki görüşü için bk. Platon, *Timaios*, çev.: Erol Güneş ve Lütfi Ay, MEB Yay., İstanbul 1997, ss. 86b-88a; Fahrettin Olguner, *Batı ve İslâm Dünyasında Eflatun'un Timaios'u*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1990, s. 44.

2 Krş. Mehmet Bayraktar, "The Spiritual Medicine of Early Muslims", *The Islamic Quarterly*, vol. 29, 1985, sayı: 1, s. 1. Bazı kaynakların, Kindî'nin *et-Tıbbu'r-rûhânî* isimli bir eserinden bahsetmelerine rağmen, bu eser günümüze kadar gelmemiştir. Bk. Richard Walzer, "Akhlaq", *The Encyclopedia of Islam* (New Edition), E. J. Brill, Leiden 1960, c. I, s. 328; Mehmet Aydın, "Ahlâk-İslâm Felsefesi", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 10.

Râzî söz konusu anlayışı kavramsallaştırmıştır. Tabip-Razi bu geleneği İslâm ahlâkı ile de besleyerek Platon'dakinden farklı bir ahlâki nitelikli tıp anlayışı oluşturmuştur. Bu anlamda filozof, 'et-tıbbu'r-rûhânî' kavramını İslâm ahlâk felsefesine kazandırmış ve bu tıp anlayışını ele alıp işlediği *et-Tıbbu'r-rûhânî* isimli eserini yazmıştır.³ Bu eser, İslâm felsefe tarihinde, felsefî ahlâk tarzında yazılmış olan ilk eser olma özelliğine de sahiptir.

Ebû Bekir er-Râzî, sadece geleneksel tıp sahasındaki çalışmalarıyla değil, kimya alanındaki eserleri ve faaliyetleriyle de dikkat çekmiştir. Onun kimya alanındaki çalışmaları, dönemindeki batını yorum ve hurafelere dayanan simya anlayışının aksine, modern kimya bilimi manasına gelen maddelerin fiziki ve kimyasal özellikleriyle uğraşan 'fiziki kimya' olmaktadır. Bu bağlamda Râzî, teorik simyayı tecrübeye dayanan bilimsel bir sisteme dönüştürerek modern kimyanın kurucusu olmuştur.⁴ Bu sahalarda ortaya koymuş olduğu eserler uzun yıllar bilim dünyasında tartışılmış, doğu ve batıdaki üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur.

Böyle olmasına rağmen Ebû Bekir er-Râzî, İslâm dünyasında ve özellikle de ülkemizde tam anlamıyla tanınmamaktadır. Onun hakkında yazı yazarların önemli bir kısmı filozofu kendi eserlerinden değil de, ikinci ve üçüncü kaynaklardan hareketle değerlendirmektedirler. Bunun sonucunda da kimi araştırmacılar Râzî'nin mülhit olduğunu söylerlerken, kimileri de onu İslâm felsefesi geleneğinin dışına koymaktadırlar.⁵ Bu durum filozofun İslâm Felsefesi Tarihi'nde hak ettiği yeri almasına engel olmuştur.

Râzî'yi tanıtmayı hedefleyen bu çalışmada önce tam künyesinden gözlerini kaybetmesi ile doğum ve ölüm tarihlerine, tartışmalı olan nesebî ve mezhebî yönünden kimya ve tıp sahaslarındaki çalışmaları ile hoca ve öğrencilerine varıncaya kadar geniş bir şekilde hayatını inceledik. Sonra gerek yazma, gerekse basılı olarak günümüze ulaşmış olduğunu tespit edebildiğimiz eserlerini ele aldık. Basılı olanların nerede ve hangi tarihte basıldıklarını, yazma olanların da

3 Bu eser Hüseyin Karaman tarafından *Ruh Sağlığı* (İz Yayıncılık, İstanbul 2004) ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Kaynaklarda Râzî'nin aynı konuyla ilgili olarak yazmış olduğu ancak günümüze gelmeyen *Kitab fî nakzi't-tıbbu'r-rûhânî ala İbn Yeman (İbnu't-Temmar)* isimli bir eserinden daha bahsedilmektedir. İbn Nedim, *el-Fihrist*, Daru'l-maârif, Beyrut 1994, s. 322.

4 Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev.: Zeki Megamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976, c. III, s. 378; Fazıl et-Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyâihî", *Mecelletü mecmâi'l-ilmîyyi'l-irakî*, Bağdat 1968, sayı: 16, ss. 112, 115-116; Gerard Heym, "Al-Râzî and Alchemy", *AMBIX*, London, March 1938, c. 1/3, s. 188.

5 Bu konudaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Karaman, "Ebû Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçeklik mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı mı?", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl: 6 (2002), sayı: 11, ss. 107-123.

buldukları kütüphaneleri, bölümlerini ve kayıt numaralarını verdik.

2. Hayatı

a. Doğumu ve Adı

Ebû Bekir er-Râzî 251/865 yılı Şaban ayının başında, Tahran yakınlarındaki, hastaneleri ve ilmî müesseseleri ile Orta Çağ'ın en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Rey'de doğdu.⁶ O dönemde Rey'de yeni doğan çocuklara doğdukları yerden dolayı "Râzî" nisbesi verilmekte olduğu için Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya b. Yahya'ya da aynı nisbe verilmiştir.⁷ Ayrıca onun doğum tarihinin 227/841⁸, 240/854⁹, 236/850¹⁰ ve 250/864¹¹ olduğunu söyleyenler de vardır.

Tam adı "Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya b. Yahya er-Râzî" olan filozof İslam dünyasında daha ziyade "Ebû Bekir er-Râzî" olarak meşhur olmuştur.

- 6 Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, "Risale li'l-Bîrûnî fi fihrist kutup Muhammed b. Zekeriya er-Râzî", nşr. Paul Kraus, *Islamic Medicine*, Institute for the History of Arabic Islamic Science, Frankfurt 1996, vol. 25, s. 4; Hayreddin ez-Ziriklî, *A'lam: kamusu teracimi li eşheri'r-ricial*, Matbaatu kustasus, Kahire 1954, c. VI, s. 364; Ömer Rıza Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, Daru ihyai't-turasi'l-arabi, Beyrut 1957, c. X, s. 6; Fuat Sezgin, *GAS*, E. J. Brill, Leiden 1970, c. III, s. 274; Abdülemir el-A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", *Mevsuatü'l-hadareti'l-islâmiyye*, Müessesetü âli'l-beyt, Amman 1993, s. 304; Brockelmann, Bîrûnî'nin Şaban ayının başında doğduğu yönündeki bu bilgiden hareketle doğum tarihinin 1 Şaban 251 (28.08.865) olduğunu belirtmektedir. Bk. Carl Brockelmann, *GAL*, E. J. Brill, Leiden 1943, c. I, s. 267; amlf., *GAL Supplement*, E. J. Brill, Leiden 1943, c. I, s. 417.
- 7 Ahmet Süheyl Ünver, "Rey Şehri ve Râzî Tabiri", *Türk Tıp Tarihi Arkiivi*, Eylül 1939, y. 4, sayı: 13, ss. 1-3; Mehdi Mohaghegh, "Kitabü'r-Râzî anî't-tîn el-nisabûrî", *Proceedings of The First International Symposium for The History of Arabic Science*, Halep 1977, c. 1, s. 787; M. Saeed Sheikh, *Islamic Philosophy and Theology*, The Octagon Press, London 1982, s. 50.
- 8 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1981, c. II, s. 133.
- 9 Shlomo Pines, "Al-Râzî, Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya", *Dictionary of Scientific Biography*, ed.: Charles C. Gillispie, Charles Scribner's Sons, New York 1981, c. XI, s. 323; Michael E. Marmura, "Râzî Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariyya", *Dictionary of the Middle Ages*, ed.: Joseph R. Strayer, New York 1989, c. X, s. 267.
- 10 Abdülmüteal es-Saidî, *el-Müceddidun fi'l-İslâm*, Mektebetü'l-adap, Mısır 1962, s. 141.
- 11 Bk. Paul Kraus ve Shlomo Pines, "Râzî", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1993, c. IX, s. 642; İbrahim Medkur, *fi'l-Felsefeti'l-islâmiyye*, Daru'l-maarif, Kahire 1983, s. 84; Amir en-Neccar, *fi't-Tarihi't-tıp fi'd-deoleti'l-İslâmiyye*, Daru'l-maarif, Kahire 1994, s. 90; Ali Abdullah ed-Dıfâî, *İsham-u ulemai'l-Arab ve'l-müslimin fis-saydele*, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985, s. 183; Lenn Evan Goodman, "al-Râzî", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E. J. Brill, Leiden 1994, c. VIII, s. 474; amlf., "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *History of Islamic Philosophy*, ed.: S. H. Nasr and Oliver Leaman, Routledge, London 1996, c. I, s. 198; Ahmet M. Sakal, "Müellefatü'r-Râzî ve tealîmi'l-felsefiyye", *Mecelletü't-turasi'l-arabi*, Dimeşk 1983, sayı: 10, yıl: 3, s. 113; Arthur J. Arberry, "Introduction", *The Spiritual Physick of Rhazes*, Butler and Tanner Ltd., London 1950, s. 1.

Batı ilim dünyasında ise, "Rhazes, Razes, Raghensis, Bubcaris, Fili zachariae"¹², "Ar-Rasis"¹³, tabipliğinden dolayı "Medicus" ve künyesinin "Ebû Bekir" olmasından dolayı da "Alubator"¹⁴ gibi farklı şekillerde isimlendirilmiştir.

b. Nesebi ve Mezhebi

Ebû Bekir er-Râzî'nin milliyeti ile hangi mezhebe bağlı olduğu konusunda kaynaklarda farklı görüşler vardır. Mehdi Mohaghegh, Henry Corbin, Macit Fahri ve Orhan Hançerlioğlu, her hangi bir delil göstermeksizin, İranlı olduğunu söylemektedirler.¹⁵ Sigrid Hunke ise, Râzî'nin, Arapların "Rey'in al atlıları" ismini verdikleri sarı saçlı İskit Türkleri'nin yaşadığı Rey'de doğduğunu ve onlardan olduğunu belirtmektedir.¹⁶

İbn Kuteybe (ö.276h.) *Te'vil-u muhtelifi'l-hadis* isimli eserinde Horasan'da yaşayan bir Türk hekimden bahsetmekte ve onun humma ile verem gibi önemli hastalıkları dağlama yoluyla tedavi ettiğini belirtmektedir.¹⁷ Kaynakların bu devirde Horasan'da yaşayan başka bir hekimden bahsetmemesi ve o sırada Râzî'nin Horasan'da dağlama ile yakı yakan tek tabip olması söz konusu kişinin Râzî olup Türk olduğunu göstermektedir. Ayrıca o dönemde Rey Şehri'nin, sakinlerin çoğu Türk soyundan gelen Horasan'ın başşehri olması ve Türklerin oturduğu bir kent olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bunlara ilaveten Ebû Bekir er-Râzî'nin, daha sonra ifade edeceğimiz üzere, Sünnî bir düşünür olduğunu da dikkate aldığımızda, Türk olduğu yönündeki delillerin daha kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.

Râzî'nin nesebi gibi mezhebî yönü de tartışmalıdır. Abdullah Ni'meh el Muğniyye gibi bazı araştırmacılar onun, eserlerine; *Asaru'l-imami'l-fadili'l-ma'sum*, *Kitabu'l-imam ve'l-me'mûmu'l-muhikkin* gibi Şiiilik ruhunu yansıtan isimler vermiş ve *Buru's-saa* isimli eserine Şiiilere has bir ifade olan "*Hamd alemlerin Rabbı olan Allah'a, salat ve selam gönderilenlerin efendisi Muhammed (sav)'e ve onun*

12 A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1957, s. 34.

13 Nihat Keklik, *Felsefenin İlkeleri*, İÜEF Yay., Ankara 1996, s. 297.

14 D. Campell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Age*, London 1926, c. I, s. 65; Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İFAV, İstanbul 1994, s. 66.

15 Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, s. 183; Henry Corbin, *History of Islamic Philosophy*, Kegan Paul International, London 1993, s. 136; Mehdi Mohaghegh, "Râzî der Tibb-ı Rûhânî I", *Mecelle-i danışgede-i edebiyat*, Tahran 1966, sayı: 2, vol. 14, s. 113.

16 Sigrid Hunke, *Aوروبا'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev.: Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972, s. 163.

17 İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, çev.: M. Hayri Kırbaçoğlu, Kayıhan Yay., İstanbul 1979, s. 432.

aillesine olsun" ile başlayıp yine onlara ait bir ifade olan "*Hamd Allah'a, salat-u salamda en hayırlı yarattığı olan Muhammed'e, onun ailesine ve nesline olsun*" ile bitirmiş olmasından, Şii olan Belhî'nin öğrencisi olmasından ve bir de Nasır-ı Kebir gibi bazı Şiiilerle ilişkisinin bulunmasından hareketle Şii olduğunu söylemektedirler.¹⁸ Ancak bu görüşte olanlar, onun hangi Şii fırkasından olduğu yönünde herhangi bir bilgi vermemektedirler.

Bununla birlikte bazıları ise, Şii olduğuna delil olarak ileri sürülen bu sözlerinin ve bazı Şiiiler'den dersler almış olmasının, Râzî'nin mutlak anlamda Şii olduğunu göstermeyeceğini, çünkü bu ifadelerin, sadece Şiiiler'e ait olmadığını, filozof tarafından hükümdara yaranmak için söylenmiş olabilecekleri gibi, eseri istinsah eden tarafından da eklenmiş olabileceklerini belirtmektedirler.¹⁹ Ayrıca Râzî'nin Şii olduğuna kaynak olarak ileri sürülen eserleri günümüze gelmediği için içerikleri de tam olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla söz konusu eserlerin sadece isimlerinden hareketle Ebû Bekir er-Râzî'nin Şii olduğunu söylemek pek doğru gözükmemektedir.

Bunlara ilaveten biz Râzî'nin, özgür düşünceye önem veren bir filozof olduğu için masum imam anlayışına sahip Şii-İsmailîler ile arasında birçok ihtilafın bulunduğunu ve Şia'nın önemli şahsiyetlerinden Ahmet el-Keyyale'yi eleştirmek için eser yazdığını biliyoruz.²⁰

Eğer Râzî, iddia edildiği gibi, gerçekten Şii olsaydı, o zaman hem Râzî Şii-İsmailîler'in temel öğretilerini reddetmezdi, hem de en önemli muhalifleri Ebû Hatim er-Râzî (ö.322/933), Hamiduddin el-Kirmânî (ö.412/1021) ve Nasır-ı Hüsrev (ö.451/1061) gibi İsmailî kelamcılar olmazdı. Yine "Bekir" ismini çocuklarına Şiiiler değil de, Sünniler vermekte oldukları için de Râzî Şii olamaz.

c. Kimya ve Tıp

Ebû Bekir er-Râzî'nin, tabip ve filozof olarak meşhur olmadan önceki hayatı, yani ilk gençlik yılları ve tahsili hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Kaynaklarda bu dönemle ilgili olarak birbiriyle çelişen, menkıbeyi çağrıştıran ve muhalifleri tarafından uydurulmuş olma ihtimalini akla getiren çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Râzî, gençliğinde bir yandan kuyumcu-

18 Bk. Abdullah Ni'meh el-Muğniyye, *Felasifetü's-Şia*, Daru'l-fikri'l-lübnaniyye, Beyrut 1993, ss. 476-477.

19 Abdullatif Muhammed el-Abd, *Usulu'l-fikri'l-felsefi inde Ebû Bekir er-Râzî*, Mektebetu'l-ancolo'l-mısriyye, Mısır 1977, s. 60.

20 "fi'r-Red fi'l-imam ale'l-keyyale", İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 362; Bîrûnî, *Risale*, no: 147, s. 19.

luk²¹ ve sarraflık yaparak hayatını kazanırken²² bir yandan da şiir, edebiyat ve musikî ile ilgilenmiş, hatta ud çalıp şarkı bile söylemiştir. Ancak 18-20 yaşlarına gelince “sakal bıyık çıktıktan sonra müzikle uğraşmak yakışık olmaz” diyerek yapmakta olduğu bu işi kötü görmüş ve müzikle uğraşmaktan vazgeçerek simya, kimya, tıp ve felsefe gibi ilimlere yönelmiştir.²³

Râzî, bu günkü kimya biliminin başlangıcı olan ve basit bir şekilde çeşitli madenlerden altın elde etme sanatı olarak ifade edilen simya ile de ilgilenmiştir. Onun simya ile ilgilendiği döneme ait efsaneyi andıran çeşitli rivayetler vardır. Bu anlamda İbn Hallikan (ö.681/1282), filozofun emir Mansur b. İshak için simya ile ilgili bir kitap yazdığını, kitabı beğenen emirin onu 1000 dinar ile ödüllendirdiğini ve daha sonra da ondan kitaptaki bilgileri pratiğe dökmesini istediğini belirtmektedir. Râzî'nin bunu başaramaması üzerine çok kızan emir, kitabın parçalanıncaya kadar kafasına vurulmasını emretmiştir.²⁴

İbn Ebî Useybia (ö.668/1270) ise, Râzî'nin kuyumculuğu ile simya merakı arasında ilişki kuran şöyle bir olay nakletmektedir: Râzî Bizanslı tüccarlara altın külçeler satar. Fakat birkaç sene sonra altın külçeler sıradan madenlere dönüşür. Bunların sahte olduklarını anlayan tüccarlar satın aldıkları malları Râzî'ye geri getirmişlerdir.²⁵ Bu bilginin, Râzî'nin hayatından bahseden birçok kaynakta bulunmaması, efsaneyi çağrıştırmaması ve filozofun kişiliğine uygun düşmemesi dolayısıyla, doğru olmadığını düşünüyoruz.

Râzî, simya ile tıp arasında ilişki kurarak simyadaki bilgilerini tıbbaya uygulamış, tıbbî ilaçlarda kimyevî karışımları kullanmış ve böylece simyayı tıbbın hizmetine sunan ilk kişi olmuştur. Ayrıca kendinden önceki hekimlerin bilmediği ve ilk defa kendisinin hazırladığı birtakım yeni kimyevî ilaçlarla hastaları tedavi etmiştir.²⁶ Simya uygulamasında teoriler açısından naturalistik, metot

21 Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Tarihu'l-hukemai'l-İslâm*, Matbaatü't-terakki, Dimeşk 1946, s. 21.

22 İbn Ebî Useybia, Ebu'l-Abbas Ahmet, *Uyunu'l-enba fi tabakati'l-etibba*, Dar-u mektebetü'l-hayat, Beyrut, ts., s. 420; Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 163.

23 İbn Hallikan, Ahmet b Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr, *Vefayâtu'l-a'yân*, Daru's-sadı, Beyrut 1977, c. V, s. 158; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 416; Albert Zeki İskender, “Giriş”, er-Râzî ve mihnetü't-tabip (içinde), *el-Meşrik* sayı: 54/4-5, Beyrut 1960, s. 472; Saidî, *el-Müceddidun fi'l-İslâm*, s. 141; Bazıları Râzî'nin gençliğinde müzikle ilgilenmiş olduğundan dolayı ilk müzik teorisyeni olduğunu bile söylemektedirler. Bk. Stephan and Nandy Ronart, “Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya al-Râzî”, *Concise Encyclopaedia of Arabic Civilisation*, Amsterdam 1959, s. 448.

24 İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-a'yân*, s. 160.

25 İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 419.

26 Max Mayerhof, “Thirty three Clinical Observations by Rhazes”, *Beitrage zur Geschichte der Arabisch-İslamischen Medizin*, ed.: Fuat Sezgin, Band 4, 8, Franfurk 1991, s. 37; Ömer Ferruh,

yönünden ise tecrübeci olan Râzî, tecrübî metodu kullanmış ve simyayı teori- den pratiğe taşımıştır. Aynı tecrübî yaklaşımı daha sonra tıbbı da uygulamıştır. Ancak o simyayı bir tür geçim kaynağı olarak ele almakta ve onun felsefeden önce öğrenilmesi zorunlu olan bir ilim olduğunu ifade etmektedir. Bu düşünce- sinin bir sonucu olarak simya sanatını bilmeyen kimsenin insanların kirlerini kazanmaktan, yani onlara muhtaç olmaktan kurtulamayacağı için filozof olarak isimlendirilemeyeceğini belirtmektedir.²⁷

Ebû Bekir er-Râzî konuyla ilgili birçok eser yazmıştır. Bu anlamda Bîrûnî (ö.443/1050) 21, İbn Ebi Useybia 12, İbn Cülcül (ö.377/987) ve Mahmud Necmabâdî ise 14 eserden bahsetmektedir.²⁸ Bu sahadaki eserlerinin en önemli- si ve en büyüğü olan *Kitabu's-sırru'l-esrar* günümüze ulaşmıştır. Julius Ruska tarafından Almanca'ya tercüme edilmiş²⁹ olan eser yıllarca Avrupa'da müraca- at kitabı olmuş ve modern kimyanın temellerini atmıştır.³⁰

Bu sahadaki çalışmalarında Cabir b. Hayyan (ö.200/815), Galen (130-200) ve Aristoteles (m.ö.384-322)'dan etkilenmiş olan filozof, batınî yorum ve hura- feleri doğru olarak kabul etmemiş ve eserlerinde onlara yer vermemiştir.³¹ An- cak Râzî'nin kimya görüşü ile Cabir b. Hayyan'ın kimya görüşü arasında ben- zerlikler olduğu gibi önemli farklar da vardır. Cabir'in kimyasının sembolik ve metafizik boyutları Râzî'ninkilerde görülmemektedir. Cabir b. Hayyan'ın kim- yası, madenlerin, özleri aynı olduğu için çeşitli ruhî ve kimyasal işlemlerden sonra birbirine dönüştüğünü savunan, maden ve metalleri hayvanlar gibi canlı

Abkariyyetü'l-Arab fi'l-ilm ve'l-felsefe, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1989, s. 117.

- 27 İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 419; Goodman, "Muhammad Ibn Zakariya al-Razi", c. I, s. 206; el-Abd, *Usulu'l-fikri'l-felsefi*, s. 150. Râzî'nin kimyacılığı hakkında geniş bilgi için bk. J. R. Partington, "The Chemistry of Râzî", *AMBIX*, 1938, c. 1, ss. 192-196; Julius Ruska, "Die Alchemie ar-Razi's", *Der Islam*, 22 (1935), ss. 281-319; Heym, "Al-Râzî and Alchemy", ss. 184-191; S. Mehdihassan, "Simya ve Kimya", çev.: Ahmet Ünal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed.: M. M. Şerif, İnsan Yay., c. IV, ss. 101-102; Fuat Sezgin, *GAS*, c. IV, ss. 275-282; Goodman, "Al-Râzî", c. VIII, ss. 474-475; amlf., "Muhammad Ibn Zakariya al-Râzî", c. I, ss. 205-207; Ahmet Abdul- bakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab fi'l-karni's-salisi'l-hicri*, Merkezü dirasati'l-vahdeti'l-arabiyye, Beyrut 1990, ss. 257-259; Dîfâî, *İsham-u ulemai'l-Arab*, ss. 204-225; et-Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyahi", ss. 111-121; Albert Zeki İskender, "Al-Râzî", *The Cambridge History of Arabic Literature*, ed.: M. J. L. Young, Cambridge University Press, Cambridge 1990, ss. 371-372.
- 28 Bîrûnî, "Risale", ss. 299-300; İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 422; İbn Cülcül, Ebi Davud Süleyman b. Hasan el-Endelusî, *Tabakatu'l etibba ve'l-hukema*, tahk.: Fuad Seyyid, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985, s. 78; Mahmut Necmabâdî, *Şerhu Hallü ve Makam-ı Muham- med Zekeriyâ Râzî*, Tahran 1318, ss. 281-284.
- 29 Al-Razi's Buch Geheimnis der Geheimnisse, Quellen und Studin zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin, Band 6, Berlin 1937.
- 30 Dîfâî, *İsham-u ulemai'l-Arab*, s. 208.
- 31 Abdulkakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, ss. 257-259; et-Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyahi", s. 112.

kabul eden “ruhî kimya” iken, Râzî’nin kimyası, bugünkü modern kimya bilimi manasına gelen ve maddelerin fizikî, kimyasal özellikleriyle uğraşan “fizikî kimya” olmaktadır.³²

Her ne kadar *Kitabu’s-sırru’l-esrar* bir deney, uygulamalı kimya kitabı ise de, Ebû Bekir er-Râzî, tamamen tecrübeci değildir. Eserde simya dilini muhafaza etmekle birlikte yapmış olduğu bir takım kimyasal deney ve işlemlerden de bahsetmektedir. Kendinden önceki dönemde sadece düşünceye önem verenlerin aksine, hem teorik düşünceye, hem de deneye önem vererek simyada bir devrim yapmıştır. Bunun bir sonucu olarak da Cabir b. Hayyan’ın spekülâtif felsefesini kabul etmeyip eleştirmiş ve teorik simyayı daha çok tecrübeye dayanan bilimsel bir sisteme dönüştürmüştür. Bundan dolayı da Râzî, hem Doğu, hem de Batı ilim dünyasında modern kimyanın kurucusu olarak kabul edilmiştir.³³

Bir laboratuvar kurarak çeşitli deneyler yapan ve deneylerinde tecrübe ilminin kurallarını ortaya koyan filozof, çıkan gaz ve buharlardan gözlerinin rahat-sız olmasından dolayı kimya ile ilgilenmekten vazgeçerek tıbbâ yönelmiştir.³⁴

Ancak onun tıbbâ yönelmesinin nedeni olarak daha başka olaylar da gösterilmektedir: Bu anlamda bazı kaynaklarda Râzî’nin Bağdat’ta ziyaret ettiği hastahanedeki (bîmâristânü’l-adudî) gördükleri ve duyduklarından dolayı tıbbâ yönelmiş olduğu belirtilmektedir. Filozof söz konusu hastahaneyi ziyaret etmiş ve karşılaştığı eczacı ile doktorlara ilaçlar ve çeşitli tıbbî konularla ilgili sorular sormuştur. Duydukları hoşuna gidince bu ziyaretlerini sıklaştırarak her defasında daha başka sorular sormaya devam etmiştir. Ayrıca burada kendisini hayrete düşüren bazı garip tıbbî durumlar da müşahade etmiştir. Böylece hastahaneye her geldiğinde gördükleri ve duyduklarından dolayı tıbbâ olan isteği artmış ve sonuçta kendisinde bu işi öğrenme yolunda bir istek uyanmıştır. Söz konusu bu istek sayesinde tıbbâ yönelerek bu sahada kendisini yetiştir-

32 Mehmet Bayraktar, *İslam’da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1988, ss. 122-123; Goodman, “Muhammad Ibn Zakariya al-Razi”, I, 205; Seyyit Hüseyin Nasr, *İslam’da Bilim ve Medeniyet*, çev.: Nabi Avcı, Kasım Turhan ve Ahmet Ünal, İnsan Yay., İstanbul 1991, ss. 271-272. Bu konuda geniş bilgi için bk. et-Taî, “Maa’r-Râzî fi kimyâihî”, ss. 113-116.

33 Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, III, 378; Muğniyye, *Felasifetü’ş-Şia*, s. 478; et-Taî, “Maa’r-Râzî fi kimyâihî”, ss. 115-116; Heym, “Al-Râzî and Alchemy”, s. 188.

34 Bîrûnî, “Risale”, ss. 4-5; Beyhakî, *Tarihu’l-hukemai’l-İslâm*, s. 21; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 268. Bu konuda şöyle bir olay anlatılmaktadır: Gözleri iltihaplanan Râzî’ye tedavi olmak için gittiği doktorun, “bana beş dinar vermezsen seni tedavi etmem” demesi üzerine filozof ona dinarları verdi ve şöyle dedi: “İşte benim kendisiyle meşgul olmadığım kimya budur. Ben kimyanın bu yönüyle meşgul olmuyorum.” Daha sonra kimya ile ilgilenmeyi bırakarak tıbbâ yönelmiştir. Bk. Beyhakî, *Tarihu’l-hukemai’l-İslâm*, s. 21.

tirmeye çalışmıştır.³⁵

Bazı kaynaklar ise, Râzî'nin Bağdat'taki bu hastahanenin yapımında bilfiil görev aldığını, hatta Adududdevle'nin hastahanenin yeri konusunda ona danıştığını ve onunla istişare ettiğini belirtmektedirler. Zekeriya er-Râzî hastahane için en uygun yeri belirlemek amacıyla adamlarına Bağdat'ın her tarafına et parçaları koymalarını söylemiş. Bir müddet sonra etleri toplattıran filozof, hastahanenin, bozulmamış olan etin bulunduğu yere yapılması gerektiğini belirtmiştir. Yine İbn Ebî Useybia bu konuyla ilgili olarak kendisine Kemaluddin Ebu'l-Kasım'ın anlattığını söylediği şöyle bir olay nakletmektedir: Adududdevle kendisine nispet edilen bu hastahane dönemin meşhur doktorlarını önce elliye, sonra ona, daha sonra ise üçe indirmiş ve bunlar arasından da Râzî'yi seçerek hastahanenin başhekimini yapmıştır.³⁶ Ancak zaman açısından, burada söz konusu olan hastahanenin Adududdevle'nin yaptırmış olduğu "bîmâristânü'l-adudî" olması, Râzî'nin bu hastahanenin yapımında bilfiil görev alması ve hastahaneye yaptığı ziyaretlerin sonucunda tıbbâ yönelmesi mümkün değildir. Çünkü Adududdevle Bağdat'a 367-379 yılları arasında, yani Râzî vefat ettikten (Râzî'nin, farklı rivayetlerden dolayı, 310-320h. yılları arasında vefat etmiş olduğunu dikkate aldığımızda) sonra vali olmuş ve "bîmâristânü'l-adudî"de 372h. senesinde hizmete girmiştir. Bu durumda Râzî vefat ettikten sonra hastahane hizmete girmiş olmaktadır. Ayrıca İbn Hallikan'ın halife Müktefî (290/902-296/908)'nin zamanında Râzî'nin Bağdat'taki hastahanenin yöneticiliğini yaptığı yönündeki rivayetini de dikkate alırsak, o zaman filozofun, söylenildiği gibi Adudî hastahanesinde başhekimlik yapmadığı sonucuna varırız. Bu durumda söz konusu hastahanenin halife Mu'tezid billah'ın arkadaşı ve dostu olan Bedru'l-mu'tezidî'nin yaptırmış olduğu "bîmâristânü'l-mu'tezidî" olması gerekir.³⁷ Bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki, kaynaklardaki bilgilere göre, Adududdevle söz konusu hastahaneyi yeniden restore et-

35 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 415; Abdulkakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, s. 224; İsmail Hakkı İzmirli, *Şeyhu'l-Etîbba Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya Râzî*, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1341, s. 5; Corci Zeydan, "et-Tıbb ve'l-etibba fi esnai't-temeddüni'l-islâmî", *el-Hilal*, Mısır 1910, sayı: 7, sene 18, s. 397; Lütfi M. Sa'di, "The Millennium of ar-Râzî", *Islamic Medicine*, ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, vol. 25, Frankfurt 1996, s. 62; Heym, "Al-Râzî and Alchemy", s. 185.

36 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 415; Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 151.

37 Abdulkakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, ss. 224-226. Ayrıca bu hastahanenin halife Muktedir'in (908-932) yaptırarak kendi ismini verdiği hastahane olduğunu söyleyenler de varsada (Abdülmemir, *Mevsua*, s. 304) "bîmâristânü'l-muktedirî'nin 918-919 yılında yapılmış olduğunu (İbnu'l-Esir, *İslâm Tarihi*, çev.: Ahmet Ağrakça, Bahar Yay., İstanbul 1989, c. VIII, s. 99) dikkate aldığımızda söz konusu hastahanenin bu olması, özellikle zaman açısından, mümkün görünmektedir.

meden önce Râzî bu hastahaneye gidip geliyordu.³⁸

Görülüyor ki kaynaklar da Râzî'nin tıbbı ne zaman yöneldiği ve buna neyin sebep olduğu konusunda birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazıları gözü ile ilgili sorunlar dolayısıyla, bazıları Bağdat'ta ziyaret ettiği hastahane gördükleri ve duyduklarından dolayı ve bazıları da dönemindeki doktorların hırslarından, hastalara karşı olan davranışlarından memnun olmadığı için tıbbı yönelmiş olduğunu belirtmektedir.³⁹

Dönemindeki birçok insanın yaptığı gibi, ilmî isteklerini gerçekleştirmek için çeşitli yerleri dolaşmış, ilim ve kültür merkezlerinde dil, edebiyat, tıp, felsefe, matematik ve astronomi alanlarında tahsil görmüş olan Râzî, Yunan, Hind, Fars ve İslam tıbbını öğrenmiş, bunun sonucunda da Galen'den sonra hiçbir hekimin sahip olmadığı derecede tıp bilgisine sahip olmuştur.⁴⁰ Zaten tıbbı Galen'in bulup ortaya çıkardığı, henüz dağınık olan bu ilmi ilk defa Râzî'nin bütün kavramlarıyla sistematize ederek bilim haline getirdiği ve İbn Sina'nın da eksikliklerini giderdiği ifade edilmektedir.⁴¹ Tıp sahasındaki bu otoritesinden dolayı İslam dünyasının tartışmasız en büyük hekimi kabul edilerek "Calinusu'l-Arab" (Arapların Galen'i) diye isimlendirilmiştir.⁴² O, tıbbî yönü filozofluk yönünden daha önde olduğu için, gerek çağdaşları, gerekse sonraki kuşaklarca bir filozof olmaktan ziyade mesleğinde yetkin, ehliyetli bir doktor olarak görülmüş ve tabip-filozoflardan (el-etıbbau'l-felasife) sayılmıştır.⁴³

Bu şekilde bir tıp bilgisine sahip olan Râzî, Bağdat'tan doğduğu şehir olan Rey'e dönünce zamanın Rey valisi Ebû Salih Mansur b. İshak b. Ahmet b. Esed tarafından şehirdeki hastahane başhekimliğine getirilmiştir (285/898).⁴⁴ Bu olaydan kısa bir zaman sonra Abbasi halifesi Müktefî'nin hilafeti (290-296/908-902) zamanında ise Rey'den ayrılarak tekrar Bağdat'a gitmiş ve daha sonra

38 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 415; Necmabâdî, *Şerhu Hallü ve Makam-ı Muhammed Zekeriyâ Râzî*, s. 121.

39 Dîfâî, *İsham-u ulemai'l-Arab*, s. 236.

40 Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 164..

41 Bk. Abbas el-Kımmî, *el-Kuna ve'l-elkab*, Beyrut 1983, I, 24; Zeydan, "et-Tıbb ve'l-etıbbâ", s. 397.

42 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360; İbn Cülcül, *Tabakatu'l etıbbâ ve'l-hukema*, s. 77; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 415; Ziriklî, *A'lam*, c. VI, s. 364; İzmirli, *Şeyhu'l-etıbbâ*, s. 3; Max Mayerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, ed.: Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume, Oxford University Press, Oxford 1931, s. 323; Bayraktar, "The Spiritual Medecine of Early Muslims", s. 8; Pervez Hoodboy, *Islam and Science*, Zed Books Ltd., London 1991, s. 111.

43 E. G. Browne, *Arabian Medicine*, Cambridge 1921, ss. 44-45; Neccar, *fi Tarihi't-tıp*, s. 83.

44 İbn Cülcül, *Tabakatu'l etıbbâ ve'l-hukema*, s. 77; İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf b. İbrahim. *İhbaru'l-ulema bi ahbari'l-hukema*, tahk.: Julius Lippert, Dieterichsche Verlagsbuchhand, Leipzig 1903, s. 272; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 416; A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304.

oradaki büyük hastahänenin başhekimliğine getirilmiştir.⁴⁵

Tıp sahasında birçok yeniliklerin öncüsü olmuştur. Bu anlamda yöneticisi olduğu hastahaneyi iyi bir şekilde yönetebilmek ve hizmeti aksatmadan mükemmel bir şekilde nöbetleşe yürütebilmek için hastahaneye dahiliye, hariciye, nöroloji, ortopedi ve göz doktorlarından oluşan toplam yirmi kişilik bir uzman hekim kadrosu dahil etmiştir. Ayrıca hastalığın günden güne izlediği seyri ve hastalarla ilgili bütün gelişmeleri büyük bir titizlikle kaydetmiştir. Bilgi ve tecrübelerinden istifade etmek isteyen birçok öğrenci ve doktorlar hastahanedeki günlük vizitelerinde onu takip etmiştir. Böylece o, hasta başında ilk klinik dersi veren Türk-İslam hekimi olmuştur. Bunların sonucunda da, tereddüde düşülen her olayda başvurulacak otorite, hastalıklardan kurtulmanın ümidi ve aranan bir teşhisçi olmuştur.⁴⁶

Tıp tarihinde ilk defa Râzî, *el-Cuderi ve'l-hasbe* isimli eserinde çiçek ve kızamık hastalıklarının ayrı ayrı hastalıklar olduklarını ifade etmiş ve aralarındaki farklardan bahsetmiştir. Yine hayvan barsağını ameliyat dikişi, civayı müşhil ve alkölü antiseptik olarak ilk kullanan, ilk defa göz bebeğinin ışığa tepkisini fark eden ve eczacılığa Orta Çağ Avrupası'nda "Album Rhazes" olarak bilinen beyaz kurşun merhemini kazandıran kişidir.⁴⁷

45 İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yân*, s. 157; A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304. Bu hastahänenin ismi konusunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Bazıları söz konusu hastahänenin Adududdevle'nin yaptırmış olduğu "Bimâristânü'l-adudî" olduğunu ve Râzî'nin bu hastahänenin yapımında bizzat görev aldığını söylerken (Bk. İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 415; Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 151; Zirikli, *A'lâm*, VI, 364) bazıları da zaman açısından bunun mümkün olmadığını belirtmektedir. Çünkü Adududdevle Bağdat'a 367-379 yılları arasında yani Râzî vefat ettikten (h. 310-320) sonra vali olmuş ve "Bimâristânü'l-adudî" de Râzî vefat ettikten sonra h. 372 senesinde hizmete girmiştir. Ayrıca İbn Hallikan'ın halife Müktefî (290/902-296/908)'nin zamanında Râzî'nin Bağdat'taki hastahänenin yöneticiliğini yaptığı yönündeki rivayetini de dikkate alırsak o zaman filozofun söylenildiği gibi Adudî hastahanesinde başhekimlik yapmadığı sonucuna varırız. Bu durumda söz konusu hastahänenin halife Mu'tezid billah'ın arkadaşı ve dostu olan Bedru'l-Mu'tezidî'nin yaptırmış olduğu "Bimâristânü'l-mu'tezidî" olması gerekir (Bk. Abdülhakî, *Min a'lami'l-ulamâi'l-Arab*, ss. 224-226.) Ayrıca bu hastahänenin halife Muktedir'in (908-932) yaptırarak kendi ismini verdiği hastahane olduğunu söyleyenler varsa da (A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304), "Bimâristânü'l-muktedirî"nin 918-919 yıllarında yapılmış olduğunu (İbnu'l-Esir, *İslâm Tarihi*, c. VIII, s. 99) dikkate aldığımızda bunun özellikle zaman açısından mümkün olmadığını görürüz.

46 Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 159, 163, 166. Râzî'nin teşhis konusundaki başarısı hakkında geniş bilgi için bk. İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 417; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-a'yân*, ss. 158-159.

47 K. S. Şah, "Medicine", *A History of Muslim Philosophy* (içinde), ed.: M. M. Sharif, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1963, c. II, s. 1340; Bedi N. Şehsuvaroğlu, Ayşegül Erdemir Demiran ve Gönül Cantay Güressever, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık, Bursa 1984, ss. 8-9.

Râzî tıp sahasında hem pratiğe, hem de teoriğe önem vermiştir. Ona göre doktorun başarılı olabilmesi için teorik açıdan kendini yetiştirmesi ve çok fazla pratik yapması gerekir. Önce bu sahadaki kitapları okuyarak teorik yönünü geliştirmeli, sonra da hastalar üzerinde pratik yapmalıdır. Ne sadece okumakla, ne de hiçbir eser okumaksızın yalnız uygulama ile yetinildiğinde gerçek elde edilemez ve tedavide başarılı olunamaz. Çünkü teorik açıdan kendisini yetiştirmemiş olan doktor, birçok hastalık belirtisini fark edemeyerek gözden kaçırır ve insanların en çok uygulama yapmanı bile olsa, teorik yönü iyi olan ve az uygulama yapmanın seviyesine ulaşamaz.⁴⁸

Tıp bilimine getirdiği bir diğer yenilik, daha önce ifade ettiğimiz üzere, kimyayı tıbbın hizmetinde kullanmış olmasıdır. Ayrıca *Ahlaku't-tabip* gibi eserlerinde tıbbî etikten bahsetmiş olması da önemlidir. Bu noktadaki görüşleri ile Hipokrat ve Galen'in görüşleri arasında önemli benzerlikler vardır.⁴⁹

Tıp sahasındaki bu otoritesinden dolayı Râzî, Arap tıbbının kurucusu olarak kabul edilmiştir. Kendinden sonraki dönemde tıbbın gelişmesinde etkili olmuş, hatta modern tıbbın kurucusu olarak bile ele alınmıştır.⁵⁰

Tıp sahasındaki birçok eseri, başta Latince olmak üzere değişik dillere tercüme edilmiştir. Bu anlamda 902-908 yılları arasında Rey valiliği yapan Ebû Salih Mansur b. İshak b. Ahmet b. Esed'e ithaf etmiş olduğu⁵¹ *Kitabu'l-mansûrî*,

48 Ebû Bekir er-Râzî, *Kitabu'l-mürşid evi'l-fusul*, tahk.: Albert Zeki İskender, *Mecelletü ma'hedi'l-mahdudati'l-arabiyye* (içinde), Kahire 1961, c. IV, s. 119.

49 Hüseyin Karaman, "Tabip-Filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 15 (Bahar 2003), ss. 155-157.

50 Bilgi için bk. İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, s. 78 (dn. 7); Majid Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, Columbia University Press, Second Edition, New York 1983, s. 98; Abdulkakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, ss. 238-239; İskender, "Giriş", s. 476; Sheikh, *Islamic Philosophy and Theology*, s. 50 (dn. 2); et-Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyahi", s. 109.

51 Râzî'nin *Kitabu'l-mansûrî*'yi ithaf ettiği kişinin kim olduğu konusunda tarihçiler ihtilafa düşmüşlerdir. Bu anlamda İbn Nedim ve İbn Ebi Useybia Mansur b. İsmail (ö.365/975)'e, Yakut el-Hamevi (ö.462/1072) 290/902-296/908 yılları arasında Rey valiliği yapan Ebû Salih Mansur b. İshak b. Muhammed b. Esed'e ithaf ettiğini belirtmektedir (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 423; Yakut b. Abdullah el-Hamevi, *Mu'cemu'l-buldan*, tahk.: Ferid Abdülaziz el-Cundi, Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut 1990, s. 137.). İbn Hallikan ise, Ebû Salih Mansur b. Nuh b. Nasr b. İsmail b. Ahmet b. Esed ve Ebû Salih Mansur b. İshak b. Ahmet b. Nuh olmak üzere iki farklı kişiden bahsetmektedir (İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-a'yân*, s. 158, 160). Bütün bu rivayetlerin en doğru olanı, Mısır'daki Teymuriye Kütüphanesi 129 numarada bulunan yazma nüshanın mukaddimesinde geçen "bundan sonra ben, emir Mansur b. İshak b. Ahmet için bu kitabımda tıpla ilgili bilgileri topluyorum." sözünün de delalet ettiği üzere Yakut'un rivayetidir. Dolayısıyla Râzî *Kitabu'l-Mansûrî*'yi Ebû Salih b. Mansur b. İshak b. Ahmed b. Esed'e ithaf etmiştir (Krş. Fuad Seyyid, İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, ss. 78-79 (d. no. 8); Paul Kraus, "Tevdie", *Resailu felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, nşr. Paul Kraus, Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, s. 2; Mohaghegh, "Razi der Tibb-ı Ruhani I", s. 119;

Cremonalı Gerard tarafından *Liber Almansoris* adıyla 1175 yılında Latince'ye, daha sonra da İbranice ve Grekçe'ye tercüme edilmiştir. Eser XVIII. yüz yıla kadar Avrupa tıp okullarında okutulan klasik ders kitapları arasına girmiştir. Yine Râzî'nin en büyük tıp kitabı olup eski ve yeni tıbbın bir indeksi mahiyetinde olan *Kitabu'l-havi* isimli eseri de, 1279 yılında *Continens* ismiyle Sicilyalı bir Yahudi hekim olan Ferec b. Salim tarafından Latince'ye tercüme edilmiş, 1486-1542 yılları arasında beş defa basılmıştır. Çiçek ve kızamık hastalıkları ile ilgili olan *Kitabu'l-cuderi ve'l-hasbe* ise, 1498'de Venedik'te *De Variolis et-Morbillis* adı ile Latince'ye, 1556'da Collin tarafından *Traite de la Petite Verole et de la Rougeole* adıyla Fransızca'ya, 1848'de William Greenhill tarafından *A Treatise On Smalpxox and Measles* adıyla İngilizce'ye ve 1911 yılında da Almanca'ya tercüme edilmiştir. Bu eser çiçek ve kızamık hastalıkları konusunda yazılmış olan ilk eser olup 1498-1866 yılları arasında 40 defa basılmıştır.⁵²

Râzî tıba ilaveten simya, ilahiyat, felsefe, ahlak, tabii bilimler ve astronomi sahalarında da eserler yazmıştır. Simya konusundaki eserlerinden biri olan *Kitabu's-sirru'l-esrar*, Julius Ruska tarafından *al-Râzî's Buch Geheimnis der Geheimnisse* adıyla Almanca'ya tercüme edilerek Berlin'de (1937), U. I. Kerimov tarafından da Rusça'ya çevrilerek Özbek İlimler Akademisi tarafından Taşkent'te yayınlanmıştır (1950).⁵³

Filozofun tıp sahasındaki otorite ve üstünlüğünü ifade etmek için, burada görüldüğü üzere, birçok eserinin başta Latince olmak üzere diğer batı dillerine tercüme edilerek uzun yıllar Avrupa'da ki tıp fakültelerinde okutulduğunu ve bugün halâ Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin konferans salonunda bir portresinin bulunduğunu söylemek yeterlidir.⁵⁴

Abdurrahman Bedevi, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *A History of Muslim Philosophy* (içinde), ed.: M. M. Sharif, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1963, c. I, s. 435).

52 Fakhry, *A History of Islamic Philosophy*, s. 98; Goodman, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Razi", c. I, s. 199; Mayerhof, "Science and Medicine", ss. 323-325; Ghada Karmi, 'Notice of Another Manuscript of al-Razi's-Kitap al-Mansûrî', *Mecelletü't-tarihi'l-ulumai'l-arabiyye*, III, sayı: 1 (Halep 1979), s. 88; Vladimir Sadek, "Rhazes", *Dictionary of Oriental Literatus*, London, ts. c. III, s. 159.

53 N. A. Figurowsky, "An Unkown Work of al-Razi's The Book of the Secret of Secrets", *Ambix*, c. 10, sayı: 3, Cambridge 1962, s. 147; Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, İnsan Yay., İstanbul 1985, s. 143 (dipnot no: 30).

54 Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 1; İsmail Hami Danişmend, *Batı Kaynaklarına Göre İslâm Medeniyeti*, Yağmur Yay., İstanbul 1989, s. 32; Mehdi Mohaghegh, "Notes on the "Spiritual Physics" of al-Râzî", *Studia Islamica*, c. XXVI (1967), s. 5. Tıbbî yönü hakkında geniş bilgi için bk. Neccar, *fi't-Tarihi't-tıp*, ss. 95-101; Kemal es-Samirî, *Muhtasar tarihi tıbbu'l-arabi*, Daru'l-hürriyye, Bağdat 1984, c. 1, ss. 501-510; Abdulbakî, *Min a'lami'l-ulumai'l-Arab*, ss. 226-231; Dîfâî, *Isham-u ulemai'l-Arab*, ss. 184-200; et-Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyaihî", ss. 106-110; A. S. Bazmee Ansari, "Abu Bakr Muhammad Ibn Yahya al-Râzî Universal Scholar and Scientist",

Burada şunu da ifade etmeliyiz ki, Râzî sadece tıp ve kimya ilminin sınırları içinde kalmamış, bu iki alanı aşarak ziraat, ölçü, tartı, basit ve mürekkep ilaçlar yapma gibi başka tecrübî sahalara da geçmiştir. Hatta madenler ve eczacılık gibi alanlarda da bilgi sahibi olmuştur.⁵⁵

İşte her alandaki geniş bilgisi ve özellikle de tıp sahasındaki üstün başarısından dolayı, halife ve hükümdarların saraylarında hekim ve danışman olarak önemli görevler üstlenmiştir. Bu anlamda Horasan valisini tedavi etmek için sarayına kadar gitmiştir.⁵⁶ Ancak o hükümdarların yanında mal, mülk ve makam elde etmek için değil, hasta olduklarında onları tedavi etmek, sağlıklarını yerinde olduğunda ise, hem kendilerinin hem de halkın yararına olacağını düşündüğü noktalarda onlara yol göstermek için bulunmuştur.⁵⁷ Ayrıca onun yöneticilerin yanında bulunmayı istediği de söylenemez. Çünkü ona göre bir doktor için en zor iş, sanatını yönetici ve aristokrat zümrenin emrinde icra etmektir.⁵⁸

Getirmiş olduğu çok ileri bir eğitim metodu ile Râzî, derslerinde öğrencilerini seviyelerine göre halka halinde oturturdu. Ortada kendisi bulunur, ondan sonra da en kıdemli olanlardan başlamak suretiyle öğrencileri halka halinde etrafını sararlardı. Böylece kendisine en yakın halkayı en kıdemli öğrencileri, en dış halkayı da en son gelen öğrencileri oluştururdu. Dolayısıyla dışardan herhangi bir şey sormak, ya da bir konuda bilgi almak için gelen kimse, ilk önce en son gelen öğrencilerin oluşturduğu dıştaki halkaya, yeterli şekilde cevap veremezlerse ikinci halkaya, onlar da bilemezlerse diğer halkaya ve eğer hiç kimse tatmin edici bir cevap veremezse en sonunda Râzî'ye sorardı.⁵⁹ Filozof bu şekilde bir metot takip etmek suretiyle hem öğrencilerinin rahatlıkla cevap verebilecekleri basit sorularla ilgilenmek suretiyle lüzumsuz zaman kaybının ve kendisini çok fazla yormanın önüne geçmiş, hem de öğrencilerine, öğrendiklerini başkalarına aktarma ve pratiğe dökme imkanı vermek suretiyle onların

Islamic Studies, Spring 1976, vol. 15, sayı: 1, ss. 159-164; Esin Kahya, "Studies of Rhazes Medical Heritage", *DTCF Atatürk'ün Ölümünün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, AÜDTCF Yay., Ankara 1982, ss. 415-420.

55 A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 306.

56 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 418.

57 Ebû Bekir er-Râzî, "es-Sîretü'l-felsefiyye", *Resailü felsefiyye* (içinde), nşr. Paul Kraus, Darü'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 109-110.

58 Ebû Bekir er-Râzî, "Ahlâku't-tabip, Risaletü li Ebî Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî ila ba'zı telamizetihî", tahk.: Abdullatif Muhammed el-Abd, *Sittü resai'l mine't-turasi'l-arabi el-islâmi* (içinde), Mektebetü'n-nahzati'l-mısriyye, Kahire 1981, s. 127.

59 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 416; Zirikî, *A'lam*, VI, 364; İzmirli, *Şeyhu'l-etibba*, s. 6.

bilgilerinin kalıcı olmasını sağlamış, aynı zamanda da onları pasiflikten kurtarmış olmaktadır.

d. Âmâ Olması

Gözlerinin kimyevî maddelerden çıkan gaz ve buharlara maruz kalması, gece gündüz durmaksızın çalışması ve zayıf ışık altında çok kitap okuması gibi nedenlerden dolayı hayatının sonlarına doğru gözlerine su inen Râzî, daha sonra görme özelliğini tamamen kaybetmiştir.⁶⁰ Bu durumu kendisi şu şekilde ifade etmektedir: “*el-Camiu'l-kebir*⁶¹ üzerinde geceli gündüzlü on beş yıl çalıştım. Neticede gözlerim zayıfladı ve elim titreyip tutmaz oldu. Bu halde iken dahi peşini bırakmadım, başkasına okutup yazdırarak gücümün yettiği kadar çalışmalarına devam ediyorum.”⁶²

60 Bîrûnî, “Risale”, ss. 4-5.

61 Bu eserin *Kitabu'l-havi* ile aynı eser mi, yoksa farklı eser mi olduğu konusunda çeşitli rivayetler vardır. İbn Nedim ve İbnu'l-Kıfî *Kitabu'l-havî*'nin *el-Camiu'l-hasırî li sanaatî't-ıpp* şeklinde isimlendirildiğini ve XII. bölümden oluştuğunu belirtmektedir (İbn Nedim. *el-Fihrist*, s. 361; İbnu'l-Kıfî, *İhbaru'l-ulema*, s. 274). İbn Ebi Useybia hem *Kitabu'l-havî*'den bahsetmekte ve onun Râzî'nin, kendinden önceki dönemde hastalıklar ve tedavi yolları ile ilgili olarak söylenmiş olanları bir araya getirdiği tıp sahasındaki en büyük eseri olduğunu ifade etmekte, hem de *Hasiru sanaatî't-ıpp* diye isimlendirilen *Kitabu'l-cami* isimli eserden bahsetmektedir. XII. bölümden oluşan eserde kendi bilgileri ile eski ve yeni tıp kitaplarında söylenenleri bir araya getirmiştir. Ayrıca İbn Ebi Useybia, Râzî vefat ettiğinde müsveddeler halinde olan eserin daha sonra bir araya getirildiğini ve bazıları tarafından *Kitabu'l-havî* ile *Kitabu'l-cami*'nin aynı eserler zannedildiğini belirtmektedir (İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 421, 423-424). İbn Nedim'in *Kitabu'l-havi* hakkında verdiği bilgiler ile İbn Ebi Useybia'nın *Kitabu'l-cami* hakkında vermiş olduğu bilgiler büyük oranda birbirinin aynıdır. Bu durum söz konusu eserlerin aynı eser olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Bîrûnî ise, *el-Camiu'l-kebir*'den bahsetmekte ve bunun *el-Havi* diye de bilindiğini belirtmektedir (Bîrûnî, “Risale”, no: 1). Bu rivayetlerde de görüldüğü gibi, bazı araştırmacılar “el-Havi” ve “el-Cami” kelimelerinin anlamlarının birbirine benzer olmasından ve daha başka nedenlerden dolayı *Kitabu'l-havi* ile *Kitabu'l-cami*'nin aynı kitabın iki müteradif isimleri olduğunu zannetmektedirler. Ancak Râzî'nin *es-Sîretü'l-felsefiyye*'deki ifadelerinden anlaşıldığına göre *el-Camiu'l-kebir*'i bizzat kendisinin yazmış olmasından (Râzî, “*es-Sîretü'l-felsefiyye*”, s. 110) ve *Kitabu'l-havi*'nin de vefatından sonra Rük-nü'd-Devle'nin veziri İbnu'l-Amid tarafından Râzî'nin öğrencilerine ve dönemin ünlü hekimlerine yazdırılmış olmasından (K. S. Şah,) ve bir de İbn Ebi Useybia'nın rivayetinden dolayı bu eserler ayrı ayrı eserlerdir. *Kitabu'l-havi*'nin isminin Râzî'nin basılı hiçbir kitabında yer alması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bk. Abdülhakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, s. 236; Albert Zeki Iskender, “The Medical Bibliography of al-Razi”, *Essays on Islamic Philosophy and Science*, ed.: George F. Hourani, State University of New York Press, Albany 1975, ss. 41-46: amlf. “Al-Razi”, ss. 373-375.

62 Râzî, “*es-Sîretü'l-felsefiyye*”, s. 110. Kaynaklarda Râzî'nin âmâ olmasıyla ilgili olarak menkıbeye varan birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360; İbn Ebi Useybia, *Uyunu'l-enba*, s.416; İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-a'yân*, s.160; Beyhakî, *Tarihu'l-hukemai'l-İslâm*, s. 22 (dn.1); İzmirli, *Şeyhu'l-etibba*, s. 8; George Spriens A. Ranking, “The Life and Works of Rhazes”, *Proceeding of the Svententh International Congress of*

Bu ifadeleri görme özelliğini tamamen kaybetmesini ve ilme olan düşkünlüğünü ortaya koyması açısından önemlidir.

Gözlerini tedavi etmesi için öğrencilerinin getirmiş olduğu hekime gözün tabakalarının kaç tane olduğunu sormuş ve doktordan tatmin edici bir cevap alamayınca da, bunu bilmeyenin gözünü tedavi edemeyeceğini söyleyerek tedavi olmayı reddetmiştir.⁶³ Bîrûnî ise Râzî'nin gözlerini tedavi ettirmeyi kabul etmemesini şu şekilde açıklamaktadır: Râzî, gözlerini tedavi etmek üzere Tabaristan'dan gelen öğrencisine, "sen göz doktorlarının en iyilerindensin, fakat sen de bu tedavinin elemsiz ve meşakkatsiz olamayacağını biliyorsun. Belki de benim ömrüm kısalmış ve ecelim de yaklaşmıştır. Benim gibi bir kişinin hayatının sonlarında elemi rahata tercih etmesi güzel bir şey değildir."⁶⁴ diyerek tedavi olmayı reddetmiştir. Ancak daha sonra yapılacak olan ameliyatın tekrar görmesini sağlayacağı yönündeki çeşitli ısrar ve baskılarla karşılaşınca, "dünyaya usanmıncaya kadar baktım, artık göze ihtiyacım yok"⁶⁵, başka bir rivayette ise, "beni dünyadan tiksindiren çok şeyler gördüm"⁶⁶ diyerek tedavi olmamakta direnmiştir.

Bu noktada şunu ifade etmeliyiz ki, Râzî'nin *Kitabu'l-havi* isimli eserinin ikinci cildini göz hastalıklarına ayırmış olmasına, bizzat kendisinin de ifade etmiş olduğu üzere, okuyup yazmaya çok fazla düşkün olmasına ve bir doktor olarak hastaları tedavi etmek için çalışmasına rağmen bu şekilde kendi gözlerinin tedavi edilmesini reddederek bir nevi zühde dalması garip bir durum olarak görünmektedir. Zaten bu rivayetler de daha ziyade menkıbeye benzemektedir.⁶⁷

e. Vefatı

Râzî'nin vefat tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Ancak genelde 5 Şaban 313/27.10.925 tarihinde, Kamerî yıla göre 62, Şemsî yıla göre ise 60 yaşında iken Rey'de vefat etmiş olduğu belirtilmektedir.⁶⁸ Ayrıca

Medicine, *Islamic Medicine*, ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, vol. 25, Frankfurt 1996, s. 77; Saidî, *el-Müceddidun fi'l-İslâm*, ss. 142-143; Samirî, *Muhtasar tarihi tıbbu'l-arabi*, s. 509.

63 Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 165; Zeydan, "et-Tib ve'l-etibba", s. 398.

64 Bîrûnî, "Risale", s. 5.

65 Beyhakî, *Tarihu'l-hukemai'l-İslâm*, s. 22 (dn.1); İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 420; İbn Cülcül, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, s. 78; Saidî, *el-Müceddidun fi'l-İslâm*, s. 143; Zeydan, "et-Tib ve'l-etibba", s. 398.

66 Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 165.

67 Bedevi, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", c. I, s. 437.

68 Bîrûnî, "Risale", s. 6; Brockelmann, *Supplement*, c. I, s. 418; Fuat Sezgin, *GAS*, c. III, s. 275; A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304. Bazı kaynaklar ise, Bağdat'ta vefat etmiş olduğunu belirtir-

ölüm tarihi olarak 290/902, 300/912⁶⁹, 311/923⁷⁰, 320/932⁷¹ ve 364/976⁷² gibi farklı tarihlerden de bahsedilmektedir.⁷³

f. Hoca ve Öğrencileri

Ebû Bekir er-Râzî'nin hayatının ilk dönemi hakkında olduğu gibi hoca ve öğrencileri hakkında da çok fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte bazı biyografi yazarları onun tıbbî *Firdevsü'l-hikme*'nin yazarı Ali b. Raben (Rabben-Rabban) et-Taberî (ö.240/855)'den öğrendiğini belirtmektedirler.⁷⁴ Ancak bu, zaman bakımından mümkün değildir. Çünkü Ali b. Raben et-Taberî h. 247 yılında vefat etmiş, Râzî ise, farklı rivayetler dolayısıyla, h. 250 veya 251 yılında doğmuştur. Bu durumda Raben et-Taberî'nin, henüz Râzî doğmadan önce vefat etmiş olduğu için, hocası olması mümkün değildir.⁷⁵ Yalnız Râzî, Ali b. Raben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme* isimli eserini okumuş ve hocası olduğunu söyleyenler de bunu kastetmiş olabilirler.

Felsefe sahasındaki hocası olarak ise, antik ilim ve kültürleri çok iyi bilen ve aynı zamanda da gezgin olan "Belhî" lakaplı bir felsefeciden bahsedilmektedir.⁷⁶ Hatta İbn Nedim (ö.386/996) Râzî'nin bu kişiye bir kitabını ithaf ettiğini bile söylemektedir.⁷⁷ Ancak söz konusu olan "Belhî"nin mutezileden olan Ebu'l-Kasım el-Belhî mi, yoksa coğrafyacı Ebû Zeyd el-Belhî mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Zira o dönemde bu kişilerin her ikisi de felsefe ve ke-

mektirler. Bk. Zirikî, *A'lam*, c. VI, s. 364; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, MEB. Yay., İstanbul 1951, c. II, s. 27; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, c. X, s. 6; Ranking, "The Life and Works of Rhazes", s. 74.

69 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 420.

70 İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-a'yân*, s. 160; Zirikî, *A'lam*, c. VI, s. 364; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 268; Yakut, *Mu'cemu'l-buldan*, c. III, s. 268; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, s. 27; Kehhale, *Mucemü'l-müellifin*, c. X, s. 6.

71 İbnu'l-Kiftî, *İhbaru'l-ulema*, s. 272; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 420; Muğniyye, *Felasifetü'ş-Şia*, s. 476; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 268.

72 Ancak İbn Şiran bu rivayetinde yalnız kalmıştır. Bk. İbnu'l-Kiftî, *İhbaru'l-ulema*, 272.

73 Filozofun ölüm nedeni hakkında geniş bilgi için bk. İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 419; İzmirli, *Şeyhu'l-etibba*, s. 9; Taî, "Maa'r-Râzî fi kimyaihi", ss. 102-103; Samirî, *Muhtasar tarihi tıbbu'l-arabi*, s. 509.

74 İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 414; İbn Hallikan, *Vefayâtu'l-a'yân*, s. 159; Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 268; Fuat Sezgin, *GAS*, c. III, s. 275; Bedevi, "Muhammad İbn Zakariyya al-Râzî", c. I, s. 437; Mehdi Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy Muhammed İbn Zekeriyya-i Râzî*, Müessesesi-i Mütâlâti İslâmî-yi Dânişkâh-ı McGill, Tahran 1352/1974, s. 11.

75 Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, ss. 12-13; Mayerhof, "Thirty Three Clinical Observations", s. 5; A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 304.

76 Fuat Sezgin, *GAS*, c. III, s. 275; Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, s. 14.

77 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360

lam sahasında meşhurdular.

Mutezile imamlarından olan Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmet b. Mahmut el-Ka'bi el-Belhî h. 319 yılında vefat etmiş olup, kaynakların belirttiğine göre Râzî ile arasında zaman konusuyla⁷⁸ mutlak heyûlâ konusunda bazı yazışmalar olmuş ve onun *İlmu'l-ilahi* isimli eserinin ikinci makalesini eleştirmesi üzerine Râzî de ona *Kitabu'r-red ala Ebi'l-Kasım el-Belhî fi nakzihi'l-makaleti's-saniyeti fi'l-ilmî'l-ilahi* adıyla bir reddiye yazmıştır.⁷⁹ Diğeri ise h. 322 senesinde vefat etmiş olan Ebû Zeyd Ahmet b. Süheyl b. Zeyd el-Belhî'dir. Kaynaklarda belirtildiğine göre Râzî bu kişinin nezle olması ile ilgili bir makale yazmıştır.⁸⁰ Bu da Râzî'nin onunla beraber olmuş olduğunu göstermektedir. Yine Râzî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin lezzet (haz) anlayışı konusundaki eleştirisine⁸¹ ve ahiretin varlığını kabul etme hususundaki itirazlarına cevap vermek için de eserler yazmıştır.⁸²

Her ne kadar bazı kaynaklarda bu kişinin Râzî'nin hocası olmadığı yönünde birtakım bilgiler varsa da⁸³ bize göre bu doğru değildir. Çünkü İbn Nedim'in, Râzî'nin hocası olduğunu söylediği "Belhî" hakkında verdiği bilgiler Ebû Zeyd el-Belhî'ye çok fazla uymaktadır. Yine yukarda ifade ettiğimiz gibi, Ebû Bekir er-Râzî, Ebû Zeyd el-Belhî'nin çeşitli konulardaki görüşlerine eleştiriler yazmıştır. Ayrıca "Belhî"nin *Mesalihu'l-ebdan ve'l-enfüs* isimli eserinde tıp ile ahlâkı aynı ilmî disiplin çerçevesinde birleştirmesi ve tıp ile ahlâk arasında kurduğu ilişki, Râzî'nin *et-Tıbbu'r-rûhânî*'de ortaya koyduğu görüşlerin paralelindedir. Bunlardan ve bir de, Râzî'nin bazı felsefî görüşlerini, özellikle de Pythagorasçı fikirlerini, Ebû Zeyd el-Belhî'den aldığı yönündeki bilgilerden hareketle, kaynaklarda hocası olduğu ifade edilen "Belhî"nin Ebû Zeyd el-Belhî

78 "Ma Cera beynehu ve beyne Ebi'l-Kasım el-Ka'bi fi'z-zaman". Bk. Bîrûnî, "Risale", no: 62.

79 İbn Nedim, *el-Fihrist.*, s. 362; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba.*, s. 423; İbnu'l-Kıftî, *İhbaru'l-ulema*, s. 274.

80 "fi'l-İlletî'l-leti min ecliha yu'razu'z-zukkam li Ebi Zeyd el-Belhî fi fasli'r-rebi inde şemmihi'l-vverd". Bk. İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 427.

81 "fi ma Cera beynehu ve beyne şehid el-Belhi fi'l-lezzet" (Bîrûnî, "Risale", no: 65). Bu eseri İbn Nedim "Kitabu'n-nakazahu ala Süheyl el-Belhi fi ma nakazahu bihi mine'l-lezze" (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 362), İbn Ebî Useybia "Kitap fi nakzihi ala Ali b. Şehid el-Belhi fi ma nakazahu bihi fi emri'l-lezze" (İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 425) ve İbnu'l-Kıftî ise "Kitabun nakazahu ala Süheyl el-Belhi fi ma nakazahu bihi fi'l-lezze" (İbnu'l-Kıftî, *İhbaru'l-ulema*, s. 275) ismiyle vermektedirler.

82 Bu eseri Bîrûnî, "er-Red ala Şehid fi'l-luğazi'l-mead" (Bîrûnî, "Risale", no: 141), İbn Nedim "Kitab ala Süheyl el-Belhi fi tesbiti'l-mead" (İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 362), İbn Ebî Useybia "Kitab ıla Ali b. şehid el-Belhi fi tesbiti'l-mead" (İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 426), İbnu'l-Kıftî ise "Kitabu'r-red ala Süheyl fi isbati'l-mead" (İbnu'l-Kıftî, *İhbaru'l-ulema*, s. 275) şeklinde isimlendirmişlerdir.

83 Necmabâdî, Şerhu Hallü ve Makam-ı Muhammed Zekeriya Râzî, s. 122.

olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁴

Râzî'nin hocası olarak mutezilî bir filozof olan Ebû Abbas el-İranşehrî' de gösterilmektedir.⁸⁵ Kraus ve Pines, İbn Nedim tarafından Râzî'nin hocası olarak ifade edilen Belhî ile İranşehrî'nin aynı kişi olduklarını belirtmektedirler.⁸⁶ Ancak bu doğru değildir. Çünkü İranşehrî Belhli değil Nişaburludur. Ayrıca İranşehrî'nin Râzî'nin hocası olduğu noktasında yeterli delil de yoktur. Bununla birlikte Râzî, *er-Red ala sisan el-mennânî*⁸⁷ isimli eserinde olduğu gibi birçok konuda İranşehrî'den etkilenmiştir.⁸⁸ Yine Râzî'nin hocaları arasında Cabir b. Hayyan ile Huneyn b. İshak da sayılmaktadır.⁸⁹

Ebû Bekir er-Râzî'nin hocaları gibi öğrencilerinden de çok azının ismini bilmekteyiz. Bununla birlikte öğrencileri arasında tıp sahasında Ebû Bekir b. Karin (Karun) er-Râzî'yi, felsefede ise, Yahya b. Adıyy, Ebû Ğanem Tabip, Ebu'l-Kasım Meganî ve Yusuf b. Yakup ile Buharalı Muhammed b. Yunus'u sayabiliriz.⁹⁰

3. Kişiliği

Râzî, dönemindeki büyük şöhretine, Rey ile Bağdat'taki hastahanelerin başhekimliğini yapmış ve hükümdarların yanında bulunmuş olmasına rağmen fakir bir kişi olarak ölmüştür. Bu durum onun mal ve servet elde etmek için değil, ilim ve bilgi sahibi olmak, insanlara hizmet etmek için yaşamış olduğunu göstermekte olup kişiliği hakkında bize önemli bir bilgi vermektedir.⁹¹

Yazmış olduğu eserlerden ve yapmış olduğu çalışmalardan da anlaşılacağı

-
- 84 Max Mayerhof, "Mine'l-İskenderiyye ila Bağdat", Abdurrahman Bedevi, *et-Turâsi'l-yunaniyye fi'l-hadarâti'l-islâmiyye* (içinde), Daru'l-kalem, Kahire 1946, s. 83; Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, s. 14; Feridrun Haw, "Takriru'r-Râzî havle'z-zukamu'l-müzminu inde tefetuhî'l-verd", *Al-Abhath*, c. 26, Beyrut 1973-1977, s. 52; Abdulkakî, *Min a'lami'l-ulamai'l-Arab*, s. 245.
- 85 Kraus ve Pines, "Râzî", c. IX, s. 642; Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, s.16; amlf., "Kitabu'ş-şukuk ala Calinus li Muhammed b. Zekeriya er-Râzî", Ebû Bekir er-Râzî, *Kitabu'ş-şukuk ala Calinus* (içinde), tahk.: Mehdi Mohaghegh, el-Ma'hedi'l-âli'l-alemi li'l-fikri ve'l-hazerâti'l-islâmiyye, Tahran 1993, s. 5.
- 86 Kraus ve Pines, "Râzî", c. IX, s. 642.
- 87 Bîrûnî, *Risale*, no: 140.
- 88 Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, ss. 16-19.
- 89 Mayerhof, "Science and Medicine", s. 323; Ferruh, *Abkariyyetü'l-Arab fi'l-ilm ve'l-felsefe*, s. 98.
- 90 Ebû Bekir er-Râzî, *Kitabu'l-esrar ve sirru'l-esrar*, nşr. Muhammed Taghi Danehpajouh, L'unesco, Tehran 1964, s. 1; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 418; Kraus ve Pines, "Razi", c. IX, s. 642; Mohaghegh, *Filsuf-i Rayy*, ss.23-27; İsmail Hakkı İzmirli, *İslâm'da Felsefe Akımları*, Kitabevi Yay., İstanbul 1995, s. 74; Sakal, "Müellefatü'r-Râzî ve tealîmi'l-felsefiyye", s. 115; Muğniyye, *Felasifetü'ş-Şia*, s. 475; A'sam, "Ebû Bekir er-Râzî", s. 305.
- 91 Muğniyye, *Felasifetü'ş-Şia*, ss. 475-476; Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, s. 165.

üzere, Râzî ilme düşkündür. İlme karşı olan bu tutumunu otobiyografisi mahiyetinde bir eser olan *es-Sîretü'l-felsefiyye*'de şu şekilde ifade etmektedir: "*Beni tanıyanlar bilirler ki, ilme karşı olan sevgim, tutkum ve bu yoldaki çalışmalarım gençliğimden beri aralıksız devam etmektedir. Hatta okumadığım bir kitap, karşılaşmadığım bir ilim adamı bulunursa –büyük bir zarara uğramam söz konusu dahi olsa- her şeyi bir yana bırakıp, o kitabı okumadan, o alimi tanımadan edemem. Bu alandaki sabırlı çalışmalarım neticesinde, bir yıl içinde müsvedde olarak yirmi bin varaktan fazla yazı yazdım. el-Camiu'l-kebir üzerinde geceli gündüzlü on beş yıl çalıştım. Neticede gözlerim zayıfladı ve elim titreyip tutmaz oldu. Bu halde iken dahi peşini bırakmadım, başkasına okutup yazdırarak gücümün yettiği kadar çalışmalarına devam ediyorum.*"⁹² Bu ifadelerinde de görüldüğü gibi, okumaya ve yazmaya düşkün olan Râzî'nin, kitap okurken uyuyup kalmamak için lambayı ve kitabı kendisinin uyumasına engel olacak bir şekilde yerleştirdiği belirtilmektedir.⁹³

Büyük başlı, parlak yüzlü birisi olan Râzî, yaratılış itibariyle yumuşak huylu olup insanlara iyilik yapan, ihsanda bulunan alçak gönüllü, cömert bir kimседir. Hayatını hastahanelerde insanlara hizmetle geçirmiş olan filozof, hastalarına şefkatle yaklaşır, fakirlere acır ve onlara hayırsever bir şekilde davranırdı. Hatta onları herhangi bir karşılık almaksızın muayene ve tedavi ederdi.⁹⁴ Bütün bu rivayetlerin Râzî'nin fikrî ve ahlâkî yönünü açıkça göstermekte olduğunu ve onun bir doktor olarak hastalarına, bir öğretmen olarak öğrencilerine ve bir ahlâkçı olarak da fakirlere nasıl davrandığını ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

4. Eserleri

İslam dünyasında fikrî hareketliliğin geliştiği, tercüme ve tedvin hareketinin yoğun olduğu bir dönemde yaşamış olan Ebû Bekir er-Râzî, gerek teorik, gerekse pratik ilimlerin hepsine ilgi duyan, felsefeden tıbbı, matematikten astronomiyeye, ilahiyattan siyasete, fizikten kimyaya ve ahlâktan müziğe kadar pek çok sahada eser yazarak zengin bir külliyat meydana getiren ansiklopedik bir filozoftur. Kitap, makale ve risalelerden oluşan eserlerinin klasik kaynaklarda yer alan listelerine bakıldığında sayılarının 133 ile 264 arasında değiştiği görülmür.

92 Râzî, "*es-Sîretü'l-felsefiyye*", s. 110.

93 Bîrûnî, "*Risale*", s. 5; Mahmut Kaya, "*Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekir er-Râzî ve Hekimlik Ahlâkı ile İlgili Risalesi*", *Felsefe Arkivi*, sayı 26'dan ayrı basım, İÜEF Basımevi, İstanbul 1987, s. 228.

94 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 360; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, s. 416; Necmabâdî, *Şerhu Hallü ve Makam-ı Muhammed Zekeriya Râzî*, s. 88; Zeydan, "*et-Tıbb ve'l-İttıbbâ*", s. 397; Dîfâî, *İsham-u ulemâi'l-Arab*, ss. 184-185.

Râzî'nin eserlerinin listesini veren ilk kaynak İbn Nedim'in *el-Fihrist* adlı eseridir. İbn Nedim, filozofun eserlerini kitaplar ve risaleler şeklinde iki guruba ayırmış ve toplam 167 eserin ismini vermiştir.⁹⁵ Daha sonra İbnu'l-Kıftî (ö.646/1248) 137, İbn Ebî Useybia 238 ve Bağdatlı İsmail Paşa ise 167 eserinden bahsetmişlerdir.⁹⁶

Ebû Bekir er-Râzî'nin eserlerini konularına göre 11'e ayırarak sistematik bir tasnife tabi tutan ilk eser Bîrûnî'nin *Risale li'l-Bîrûnî fi el-fihrist* kutup Muhammed b. Zekerîya er-Râzî (Epitre de Beruni, Contenant le Repertoire des Ouvrages de Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî) (ed.: Paul Kraus, Islamic Medicine, ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, vol. 25, Frankfurt 1996, ss. 266-320.) adlı çalışmasıdır. Bîrûnî, Râzî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak yazmış olduğu bu risalede; tıp alanında 56, tabiat bilimleri 33, mantık 7, matematik ve astronomi 10, felsefe 17, yorumlar, özetler ve kısaltmalar 7, metafizik 6, ilahiyat 14, kimya 22, küfriyat 2 ve çeşitli konulara ait 10 kitap olmak üzere toplam 184 eserden bahsetmektedir. Ayrıca bu çalışmada, söz konusu eserlerin İbn Nedim, İbn Ebî Useybia ve İbnu'l-Kıftî'nin eserlerinde bulunup bulunmadıkları da belirtilmektedir.⁹⁷

Râzî'nin eserleri konusunda en kapsamlı çalışmayı *Şerhu Hallü ve Makam-ı Muhammed Zekerîya-ı Râzî* (Tahran 1318) adlı bibliyografik eseriyle Dr. Mahmut Necmabâdî'nin yapmış olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu çalışmada müellif, filozofun hâl tercümesi, ahlâkî şahsiyeti, muhalifleri, tıptaki durumu ve yapmış olduğu tedaviler ile eserlerinden bahsetmektedir. Necmabâdî, İbn Nedim'in *el-Fihrist*'inde, İbn Ebî Useybia'nın *Uyunu'l-enba fi tabakâti'l-etibbası*'nda, İbnu'l-Kıftî'nin *İhbaru'l-Ulema bi ahbari'l-hukeması*'nda ve Bîrûnî'nin *Risale li'l-Bîrûnî fi'l-fihrist kutup Muhammed b. Zekerîya er-Râzî* adlı eserlerinde yer alan listeleri karşılaştırıp tekrarları çıkarmak suretiyle hazırladığı listede, Râzî'ye ait olduğu iddia edilen 264 eseri oldukça ayrıntılı bir şekilde tanıtmıştır. Konularına göre 9 bölüme ayırdığı eserlerin sadece isimlerini vermekle yetinmeyerek, yukarıda ifade ettiğimiz kültür tarihçilerinin eserlerinde hangi isimle yer aldıklarından ve içeriklerinden de bahsetmiştir. Buna göre tıp 110, tabiat bilimleri 50, mantık 9, matematik ve astronomi 11, felsefe 19, metafizik 9, ilahiyat 17, kimya 14 ve çeşitli konulara ait 25 kitap vardır.⁹⁸

Râzî'nin kendisi ise, hayatının sonlarına doğru yazdığı ve bir tür kendi

95 İbn Nedim, *el-Fihrist*, ss. 361-364, 438-439.

96 İbnu'l-Kıftî, *İhbaru'l-ulema*, ss. 273-277; İbn Ebî Useybia, *Uyunu'l-enba*, ss. 421-427; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, ss. 27-29.

97 Bk. Bîrûnî, "Risale", ss. 298-313.

98 Bk. Necmabâdî, *Şerhu Hallü ve Makam-ı Muhammed Zekerîya Râzî*, ss. 125-291.

kendini savunma mahiyetinde bir eser olan *es-Sîretü'l-felsefiyye*'de, o zamana kadar 200 civarında eser yazmış olduğunu belirtmektedir.⁹⁹ Bu şekilde farklı sahalarda oldukça fazla sayıda eserler yazmış olmasının sahip olduğu bilgi birikiminin bir sonucu olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Bütün bunlar da göstermektedir ki, Ebû Bekir er-Râzî'nin kitap, makale ve risalelerden oluşan eserlerinin sayısı konusunda klasik ve modern kaynaklarda birbirlerinden farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunları ve bir de filozofun kendi verdiği bilgiyi dikkate alarak eserlerinin en azından 200'den az olmadığını söyleyebiliriz. Bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki, eserleri ile ilgili olarak kaynaklarda verilen listeleri ihtiyatla karşılamak gerekir.

Görülüyor ki, Ebû Bekir er-Râzî'nin geriye bıraktığı eserler hem sayı ve muhteva, hem de farklı alanlarda olmaları bakımından altmış yıllık bir insan ömrüne sığmayacak derecede çok ve çeşitlidir. Ancak bu eserlerinin çoğunluğu taassup ve tekfir suçlamaları gibi çeşitli nedenlerden dolayı kaybolmuş ve çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Biz bu çalışmada, Râzî'nin, kaynaklarda kendisine isnat edilen bütün eserlerini tek tek listelemek yerine, gerek basılı, gerekse de yazma olarak günümüze ulaşmış olduğunu tespit edebildiğimiz eserlerinden bahsedeceğiz.

Filozofun eserlerinin doğu ve batıdaki kütüphanelerde bulunan yazma veya matbu nüshalarıyla ilgili olarak da bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu anlamda Brockelmann, çoğunluğu tıp sahasında olan 59 eserinin günümüze kadar geldiğini belirtmekte ve bunların isimlerini vermektedir.¹⁰⁰

Ancak bu konudaki en kapsamlı çalışmayı Fuat Sezgin yapmıştır. O, hem eserlerin doğu ve batıdaki farklı kütüphanelerde bulunan yazma nüshaları hakkında bilgiler vermiş, hem de zaman zaman içeriklerinden bahsetmiş, basıldıkları yer ve zamanı belirtmiştir.¹⁰¹ Ayrıca Ali Rıza Karabulut, "Ebû Bekir er-Râzî'nin İstanbul Kütüphanelerinde Bulun El Yazması Eserleri" (*Ebubekir Râzî* (içinde), Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1988, ss. 111-112) isimli bir çalışma yapmış ve burada 32 eseri listelemiştir.

Bu çalışmalarda günümüze geldiği belirtilen eserlerin bir kısmı hâlâ yazma olarak kütüphanelerde bulunurken bir kısmı basılmıştır. Dolayısıyla biz, Râzî'nin günümüze kadar geldiğini tespit edebildiğimiz eserlerini yazma olan-

99 Râzî, "es-Sîretü'l-felsefiyye", s. 109.

100 Brockelmann, *GAL*, c. I, s. 268-271; amlf., *Suplement*, c. I, s. 418-421; Ancak Arthur J. Arberry isimlerini vermeksizin günümüze ulaşan eserlerinin 60 tane olduğunu belirtmektedir (Bk. Arthur J. Arberry (çev), Ebû Bekir er-Râzî, *Rhazes on the Philosophic Life*, Asiatic Review, vol. 45 (1949), s. 713, (notlar kısmı)).

101 Fuat Sezgin, *GAS*, c. III, s. 278-292; c. IV, s. 279-281; VI, 187-188; c. VII, s. 160, 271-272.

lar ve basılı olanlar olmak üzere iki guruba ayırarak ele alacağız. Bu noktada şunu da ifade etmeliyiz ki, filozofun günümüze ulaşan eserleri, tespit edemediğimiz bir takım başka eserlerin de olma ihtimalinden dolayı, sadece burada listelediklerimizden ibaret değildir.

a. Basılı Olanlar

1. Ahkâmu'l-firase, neşr.: Muhammed Rağıp et-Tabbah, Matbaatü'l-ilmîyye, Halep 1347/1929.
2. Ahlâku't-tabîp, Risaletü li Ebî Bekir Muhammed b. Zekerîya er-Râzî ila ba'zı telamizetihî, neşr. Abdullatif Muhammed el-Abd, Sittu nesail mine't-turâsî'l-arabî el-islâmî (içinde), Mektebetü'n-nahzati'l-mısriyye, Kahire 1981, ss. 124-149.
3. Cîrâbü'l-mücerrebât ve hizânetü'l-etubbâ, İskenderiye 2002.
4. Burü's-sâa, Islamic Medicine (içinde), ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, Frankfurt 1996, vol. 25, ss. 9-17.
5. el-Fahir fi't-tıp, tahk.: P. De Koning, Matbaatu Brill, Leiden 1890.
6. el-Medhalü's-sağîr ila ilmi't-tıp, tahk.: Abdullatif Muhammed el-Abd, Sittu resail mine't-turâsî'l-arabî el-islâmî (içinde), Mektebetü'n-nahzati'l-mısriyye, Kahire 1401/1981, ss. 101-118.
7. el-Medhalü't-ta'limi, Tahran 1346.
8. es-Sîretü'l-felsefiyye, nşr. Paul Kraus, Resailu felsefiyye (içinde), Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 99-111.
9. et-Tıbbu'r-rûhânî, nşr. Paul Kraus, Resailu felsefiyye (içinde), Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 15-96.
10. Kısas ve hikayetü'l-merda, nşr. Mahmut Necmabâdî, Tercüme-i kısas ve hikayetü'l-merda (içinde), Tahran 1964.
11. Kitabu'l-cuderî ve'l-hasbe, tahk.: J. Channing, Leiden 1180/1766.
12. Kitabu'l-esrar, nşr. Muhammed Taghi Danehpajouh, Kitabu'l-esrar ve sırru'l-esrar (içinde), L'unesco, Tehran 1343/1964, ss. 1-116.
13. Kitabu'l-havî fi't-tıp, Dairatü'l-ma'arifi'l-osmania, Haydarabad 1955.
14. Kitabu'l-kulunç, tahk.: Suphi Mahmut Hamâmî, Ma'hedü't-turâsî'l-ilmî'l-arabi, 1403/1983.
15. Kitabu'l-mansûrî, tahk.: Hazimu'l-bekri's-sıddıkî, el-Munazzametü'l-arabiyyetü li't-terbiyetü ve's-sekafeti ve'l-ulum, Kuveyt 1408/1987.
16. Kitabu'l-mürşid evi'l-fusul, tahk.: Albert Zeki İskender, Mecelletü ma'hedi'l-mahdûdâti'l-arabiyye (içinde), Kahire 1380/1961, IV, 119.
17. Kitabu's-şukuk ala Calinus, tahk.: Mehdi Mohaghegh, el-Ma'hedi'l-âli'l-alemi li'l-fikri ve'l-hazarâti'l-islâmîyye, Tahran 1993.
18. Kitap men la yahzuruhu't-tabîp ev tıbbu'l-fukara, Lucknow, 1886.
19. Makale fi emârâti'l-ikbâl ve'd-devle, nşr. Paul Kraus, Resailu felsefiyye (içinde), Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 136-138.
20. Makale fi mâ ba'de't-tâbia, nşr. Paul Kraus, Resailu felsefiyye (içinde), Daru'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 116-134.
21. Makale fi'l-hasa'l-mütevellidu fi'l-kilâ ve'l-mesane, thk, P. De Koning, Matbaatü Brill, Leiden 1896.
22. Mea'l-farik evi'l-furuk ev kelamun fi'l-furuk beyne'l-emraz, tahk.: Selman Klataye, Ma'hedü't-turâsî'l-ilmî'l-arabî, Halep 1978.
23. Menafiu'l ağziye ve def'u medarriha, Daru ihyai'l-ulum, Beyrut 1993.
24. Mihnetu't-tabîp, tahk.: Albert Z. İskender, "er-Râzî ve mihnetu't-tabîp" (içinde), el-Meşrik, sayı: 54/4-5, Beyrut 1960, ss. 494-513.
25. Risale fi tecârübî'l-bimâristân, tahk.: Albert Z. İskender, el-Mecelletü'l-meşrik, 1960, c. 54, ss. 171-175.

26. Risaletü emrâzî'l-etfal, Bahsî'l-ilmî ve't-turâsî'l-islâmî, Suudi Arabistan 1981, c. 4, sayı: 529, ss. 529-540.
27. Sırru'l-esrar, nşr. Muhammed Taghi Danehpajouh, Kitabu'l-esrar ve sırru'l-esrar (içinde), L'unesco, Tehran 1343/1964, ss. 117-138.
28. Takâsimu'l-ilel, tahk.: Suphi Mahmut Hamami, Ma'hedü't-turâsî'l-ilmî'l-arabî, 1412-1992.¹⁰²

b. Yazma Olanlar

1. el-Alâmâtü'l-tbîyye, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hamidiye, 1417.
2. el-Havâssü't-tabîyye, Murat Molla Kütüphanesi, no: 1836/12.
3. eş-Şukûk alâ kelâmî'l-etbba, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488.
4. Evca'l-mefasil, Tahran, Malik, 4442/1.
5. İhtisâr-u kitab-ı hil'atî'l-bur'î li Calinus, Escorial, 801/1.
6. İlacâtü'l-übna, Tahran, Meclis 3821.
7. İlâcu'l-emraz bi'l-ağziye ve'l-edviye el-meşhura el-mevcudâ fi küll mekan, Tahran, Malik, 4282/2.
8. Kitab-u kanunu't-talep, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Carullah, 2130/8.
9. Kitabu'l-akrabâzin, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488/28.
10. Kitabu'l-bah, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3724.
11. Kitabu'l-ebdalü'l-edviye, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3724.
12. Kitabu'l-fahir evî'l-kunnaşu'l-fahir, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2081-1.
13. Kitabu'l-fasd, Tahran, Danişgah VIII, 596, no: 1987.
14. Kitabu'l-furuk, Tahran, Malik, 4573/38.
15. Kitabu'l-hacer, Escorial, 700.
16. Kitabu'l-ittihad maa'l-cübn, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488.
17. Kitabu'n-nihayeti'l-ihisar fi't-ıf, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 4161.
18. Kitabu's-sebep fi katli rihi's-sumum aktari'l-hayavân, Tahran, Danişgah VIII, 596, no: 1987.
19. Kitabu's-şevahid, Tahran, Danişgah, 1087.
20. Kitabu't-tecarib, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Ahmet III, 1975.
21. Kitabu't-tedbir, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Carullah, 1086.
22. Kitabu't-tıbbu'l-mulûkî, Tahran, Danişgah VIII, 595, no: 1987.
23. Kitap fi ma'rifetü halku'l-insan, Tahran, Meclis, 522.
24. Kitap fi's-şarap makalatân, Tahran, Meclis 1538/1.
25. Makale fi ennehu li mâzâ yahissu'n-na'im mine'l-berd ma la yahissuhu'l-yagzan, Tahran Danişgah VIII, 596, no: 1987.
26. Makale fi himyeti'l-müfrade, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3725.
27. Makale fi ibdâli'l-edviye, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3725.
28. Makale fi sumûmi'l-hayavân, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, 4161.
29. Makale fi'htilafi'd-damm, Tahran, Malik, 4573/27.

102 Bu listeyi çeşitli kütüphanelerde yapmış olduğum araştırmalar sonucunda elde ettiğim bilgilere ilaveten Fuat Sezgin'in GAS (c. III, s. 278-292; c. IV, s. 280); Ahmet Abdülhakî'nin (*Min a'lami'l-ulamai'l-Arab fi'l-karni's-salisi'l-hicri*, ss. 236-244) ve Muhammed İsa es-Salihîye'nin (*el-Mu'cemu's-şamil li't-turâsî'l-arabî*, el-Münazzamatü'l-arabiyye, Kahire 1993, c. 3, ss. 9-16) vermiş oldukları bilgilerden hareketle hazırladım.

30. Makale fi's-sırr sinaatî't-Tıp, Escorial 833/3.
31. Makale min kitabî'l-elban, Tahran, Malik, 4573/31.
32. Makaletü'l-müfredeli teksîri'l-meni ve tağzirihî, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, no: 282.
33. Makasidu'l-etibba, Haydarabad, Asaf II, 936, tıp 27.
34. Menafiu's-sekenebin, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488/29.
35. Nüzhetü'l-mülük, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fatih, 3644/1.
36. Risale fi enne'l-himye'l-müfride ve't-taklil, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3724.
37. Risale fi evcâi'n-nikris ve müdâvâtüha, Kültür Bakanlığı Köprülü Kütüphanesi, Ahmet Paşa, 340/2.
38. Risale fi ittihazî'l-mai'l-cübn, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488.
39. Risale fi sıfatü'l-mumya ve menafih, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2026/2.
40. Risale fi takdimî'l-fevakih kalbe't-ta'am, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Ayasofya, 3724.
41. Risale fi'l-fevakih, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 1488.
42. Risale fi'l-havassî'l-iksir, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Fatih, 5309.
43. Risale fi'l-ilel, Kahire, Tal'at, tıp 589/2.
44. Risale fi't-tavl alâ mahiyyeti'l-bevl, Kültür Bakanlığı Köprülü Kütüphanesi, Ahmet Paşa, 340.
45. Risale fi'l-miyah, Tahran, Danişgah, 1080.
46. Risale fi'l-vasiyyet, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Reşid Efendi, 474.
47. Risale fi't-tedavî mine'n-nezle, Haydarabad, Asaf II, 922, tıp 224.
48. Risaletü'l-edviyeti'l-murekkebeti'lletî'l-hacetü ileyha düne gayriha, Tahran, Meclis 3821.
49. Risaletü'l-vebaiyye, Eski Eserler Müzesi, no: 738.
50. Şerefü's-sinaa, Süleymaniye Devlet Kütüphanesi, Carullah, 1086.¹⁰³

Özet

İslam Felsefe Tarihi'ndeki ilk filozoflardan biri olan Ebû Bekir er-Râzî, 251/865 tarihinde Rey'de doğmuş ve yine aynı yerde 313/925'de vefat etmiştir. Bir takım farklı rivayetlere rağmen, delillerin çoğunluğu onun Türk asıllı Sünni bir filozof olduğunu göstermektedir. Râzî, başta tıp olmak üzere felsefe, mantık, kimya, astronomi, matematik ve ahlâk sahalarında birçok eser yazmış ansiklopedik bir filozoftur. Eserlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, *es-Sîretü'l-felsefiyye* isimli eserinde 200 civarında olduğunu ifade etmektedir. Ancak Brockelmann bu eserlerinden 59 tanesinin günümüze ulaştığını belirtmektedir. Filozofun özellikle tıp ve kimya sahalarında yapmış olduğu çalışmalar ve ortaya koymuş olduğu eserler uzun yıllar bilim dünyasında tartışılmış ve sonraki dönemde bir çok yönden etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ebû Bekir er-Râzî, tabiatçılık, İslâm Felsefesi.

Bibliyografya

- A'sam, Abdülemir, "Ebû Bekir er-Râzî", *Mevsuatü'l-hadareti'l-islâmiyye*, Müessesetü'âli'l-beyt, Amman 1993, ss. 304-309.
- Abd, Abdullatif Muhammed, *Usulu'l-fikri'l-felsefi inde Ebû Bekir er-Râzî*, Mektebetu'l-ancolo el-

103 Bu listeyi çeşitli kütüphanelerde yapmış olduğum araştırmalar sonucunda elde ettiğim bilgilere ilaveten Fuat Sezgin'in *GAS* (c. III, s. 278-292; c. IV, s. 279-282.) ve Ali Rıza Karabulut'un "Ebubekir er-Râzî'nin İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan El Yazması Eserleri" (*Ebubekir Râzî* (içinde), Erciyes Üniversitesi Cevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1988, ss. 111-112) isimli çalışmalarından hareketle hazırladım.

- musriyye, Mısır 1977.
- Abdulkâî, Ahmet, *Min A'lami'l-ulamai'l-Arab fi'l-karni's-salisi'l-hicri*, Merkezü dirasati'l-vahdeti'l-arabiyye, Beyrut 1990.
- Ansari, A. S. Bazmee, "Abu Bakr Muhammad Ibn Yahya al-Râzî Universal Scholar and Scientist", *Islamic Studies*, Spring 1976, vol. 15, sayı: 1, ss. 155-166.
- Arberry, Arthur J., "Introduction", *The Spiritual Physick of Rhazes*, Butler and Tanner Ltd., London 1950, ss. 1-17.
- Aydın, Mehmet, "Ahlâk-İslâm Felsefesi", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, ss. 10-14.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, MEB. Yay., İstanbul 1951.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1988.
- , "The Spiritual Medecine of Early Muslims", *The Islamic Quarterly*, vol 29, 1985, sayı: 1, ss. 1-28.
- Bedevis, Abdurrahman, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *A History of Muslim Philosophy* (içinde), ed.: M. M. Sharif, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1963, c. I, ss. 434-449.
- Beyhakî, Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd, *Tarihu'l-hukemai'l-İslâm*, Matbaatü't-terakki, Dimeşk 1946.
- Bîrûnî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, "Risale li'l-Bîrûnî fi fihrist kutup Muhammed b. Zeke-riya er-Râzî", nşr. Paul Kraus, *Islamic Medicine*, Institute for the History of Arabic Islamic Science, Frankfurt 1996, vol. 25, ss. 266-320.
- Brockelmann, Carl, *GAL*, E. J. Brill, Leiden 1943.
- , *GAL Supplement*, E. J. Brill, Leiden 1943.
- Browne, E. G., *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
- Campbell, D., *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Age*, London 1926.
- Corbin, Henry, *History of Islamic Philosophy*, Kegan Paul International, London 1993.
- Danışmend, İsmail Hami, *Batı Kaynaklarına Göre İslâm Medeniyeti*, Yağmur Yay., İstanbul 1989.
- Dîfâî, Ali Abdullah, *İsham-u ulemai'l-Arab ve'l-müslimin fis-saydele*, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985.
- Fakhry, Majid, *A History of Islamic Philosophy*, Columbia University Press, Second Edition, New York 1983.
- Ferruh, Ömer, *Abkariyyetü'l-Arab fi'l-ilm ve'l-felsefe*, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut 1989.
- Figurovsky, N. A., "An Unkown Work of al-Razi's "The Book of the Secret of Secrets", *Ambix*, c. 10, sayı: 3, Cambridge 1962, ss. 146-149.
- Goodman, Lenn Evan, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *History of Islamic Philosophy*, ed.: S. H. Nasr and Oliver Leaman, Routledge, London 1996, c. I, ss. 198-215.
- , "Al-Râzî", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E. J. Brill, Leiden 1994, c. VIII, ss. 474-477.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1981.
- Haw, Feridrun, "Takriru'r-Râzî havle'z-zukamu'l-müzminu inde tefetuhî'l-verd", *Al-Abhath*, c. 26, Beyrut 1973-1977, ss. 51-105.
- Heym, Gerard, "Al-Râzî and Alchemy", *AMBIX*, London, March 1938, c. 1/3, ss. 184-191.
- Hoodboy, Pervez, *Islam and Science*, Zed Books Ltd., London 1991.
- Hunke, Sigrid, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*. çev.: Servet Sezgin, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972.
- İbn Cülcül, Ebî Davud Süleyman b. Hasan el-Endelusi, *Tabakatu'l-etibba ve'l-hukema*, tahk.: Fuad Seyyid, Müessesetü'r-risale, Beyrut 1985.
- İbn Ebî Useybia, Ebu'l-Abbas Ahmet, *Uyunu'l-enba fi tabakati'l-etibba*, Daru mektebetü'l-hayat, Beyrut, ts.
- İbn Hallikan, Ahmet b Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr, *Vefayâtu'l-a'yân*, Daru's-sadır, Beyrut 1977.
- İbn Kuteybe, *Te'vilu muhtelifi'l-hadis*, çev.: M. Hayri Kırbaoğlu, Kayhan Yay., İstanbul 1979.
- İbn Nedim, *el-Fihrist*, Daru'l-maarif, Beyrut 1994.
- İbnu'l-Esir, *İslâm Tarihi*, çev.: Ahmet Ağırakça, Bahar Yay., İstanbul 1989.
- İbnu'l-Kıftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf b. İbrahim, *İhbaru'l-ulema bi ahbari'l-hukema*, tahk.: Julius Lippert, Dieterichsche Verlagsbuchland, Leipzig 1903.

- İskender, Albert Zeki, "Al-Râzî", *The Cambridge History of Arabic Literature*, ed.: M. J. L. Young, Cambridge University Press, Cambridge 1990, ss. 370-377.
- , "Giriş", er-Râzî ve mihnetu't-tabip (içinde), *el-Meşrik*, sayı: 54/4-5, Beyrut 1960, ss. 471-492.
- , "The Medical Bibliography of al-Razi", *Essays on Islamic Philosophy and Science*, ed.: George F. Hourani, State University of New York Press, Albany 1975, ss. 41-46.
- İzmirli, İsmail Hakki, *İslâm'da Felsefe Akımları*, Kitabevi Yay., İstanbul 1995.
- , *Şeyhu'l-etibba Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya Râzî*, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1341.
- Kahya, Esin, "Studies of Rhazes Medical Heritage", *DTCF Atatürk'ün Ölümünün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, AÜDTCF Yay., Ankara 1982, ss. 415-420.
- Karaman, Hüseyin, "Ebû Bekir er-Râzî'nin Mülhidliği Bir Gerçeklik mi, Yoksa Tarihsel Bir Yanılgı mı?", *EKEV Akademi Dergisi*, yıl. 6, sayı: 11, ss. 107-123.
- , "Tabip-Filozof Ebû Bekir er-Râzî'nin Felsefesinin Kaynakları", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 15 (Bahar 2003), ss. 143-158.
- Karmi, Ghada, "Notice of Another Manuscript of al-Razi's-Kitap al-Mansûri", *Mecelletü't-tarihi'l-ulumî'l-arabiyye*, III, sayı: 1 (Halep 1979), ss. 88-90.
- Kaya, Mahmut, "Ünlü Hekim-Filozof Ebû Bekir er-Râzî ve Hekimlik Ahlâkı ile İlgili Risalesi", *Felsefe Arkivi*, sayı. 26'dan ayrı basım, İÜEF Basımevi, İstanbul 1987, ss. 227-246.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mucemü'l-müellifin*, Daru ihyai't-turasi'l-arabi, Beyrut 1957.
- Keklik, Nihat, *Felsefenin İlkeleri*, İÜEF Yay., Ankara 1996.
- Kimmî, Abbas, *el-Kuna ve'l-elkab*, Müessesetü'l-vefa-i, Beyrut 1983.
- Kraus, Paul ve Pines, Shlomo, "Râzî", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1993, c. IX, ss. 642-645.
- Marmura, Michael E., "Râzî Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariyya", *Dictionary of the Middle Ages*, ed.: Joseph R. Strayer, New York 1989, c. X, ss. 267-268.
- Mayerhof, Max, "Mine'l-İskenderiyye ila Bağdat", Abdurrahman Bedevi, *et-Turâsi'l-Yunaniyye fi'l-hadarâti'l-İslâmiyye* (içinde), Daru'l-Kalem, Kahire 1946, ss. 37-100.
- , "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, ed.: Sir Thomas Arnold and Alfred Guillaume, Oxford University Press, Oxford 1931, ss. 311-355.
- , "Thirty three Clinical Observations by Rhazes", *Beitrage zur Geschichte der Arabisch-İslamischen Medizin*, ed.: Fuat Sezgin, Band 4, 8, Franfurk 1991, ss. 3-38.
- Medkur, İbrahim, *fi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Daru'l-Maarif, Kahire 1983.
- Mehdihassan, S., "Simya ve Kimya", çö., Ahmet Ünal, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed.: M. M. Şerif, İnsan Yay., c. IV, ss. 101-102.
- Mohaghegh, Mehdi, "Kitabü'r-Râzî anî't-tîn el-nisabûrî", *Proceedings of The First International Symposium for The History of Arabic Science*, Halep 1977, c. 1, ss. 787-804.
- , "Notes on the "Spiritual Physics" of al-Râzî", *Studia Islamica*, c. XXVI (1967), ss. 5-22.
- , "Râzî der tıbb-ı rûhânî I", *Mecelle-i damışgede-i edebiyat*, Tahran 1966, sayı: 2, vol. 14, ss. 113-129.
- , *Filsuf-i rayy Muhammed İbn Zekeriyya-i Râzî*, Müessesese-i mütâlâtı İslâmî-yi dânişkâh-ı McGill, Tahran 1352/1974.
- , "Kitabu'ş-şukuk ala Calinus li Muhammed b. Zekeriya er-Râzî", Ebû Bekir er-Râzî, *Kitabu'ş-şukuk ala Calinus* (içinde), tahk.: Mehdi Mohaghegh, el-Ma'hedi'l-âli'l-alemi li'l-fikri ve'l-hazerâti'l-islâmiyye, Tahran 1993, ss. 3-14.
- Muğniyye, Abdullah Nî'meh, *Felasifetü'ş-Şia*, Daru'l-fikri'l-lübniyye, Beyrut 1993.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Üç Müslüman Bilge*, İnsan Yay., İstanbul 1985.
- , *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çö. Nabi Avcı, Kasım Turhan ve Ahmet Ünal, İnsan Yay., İstanbul 1991.
- Neccar, Amir, *fi't-Tarihi't-ı tıp fi'd-devleti'l-islâmiyye*, Daru'l-maarif, Kahire 1994.
- Necmabâdî, Mahmut, *Şerhu hallü ve makam-ı Muhammed Zekeriya Râzî*, Tahran 1318.
- Olguner, Fahrettin, *Batı ve İslâm Dünyasında Eflatun'un Timaios'u*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1990.

- Partington, J. R. "The Chemistry of Râzî", *AMBIX*, 1938, c. 1, ss. 192-196.
- Pines, Shlomo. "Al-Râzî, Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya", *Dictionary of Scientific Biography*, ed.: Charles C. Gillispie, Charles Scribner's Sons, New York 1981, c. XI, ss. 323-326.
- Platon. *Timaios*, çev.: Erol Güneş ve Lütfi Ay, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Ranking, George Spriens A., "The Life and Works of Rhazes", *Proceeding of the Svententh International Congress of Medicine, Islamic Medicine*, ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, vol. 25, Frankfurt 1996, ss. 73-105.
- Râzî, Ebû Bekir, "Ahlâku't-tabip, risaletü li Ebî Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî ila ba'zı telamizetihî", tahk.: Abdullatif Muhammed el-Abd, *Sittu resai'l mine't-turasi'l-Arabî el-islâmî* (içinde), Mektebetü'n-nahzati'l-mısıriyye, Kahire 1981, ss. 124-149.
- , "es-Sîrettü'l-felsefiyye", *Resailu felsefiyye* (içinde), nşr. Paul Kraus, Darü'l-afaki'l-cedide, Beyrut 1982, ss. 99-111.
- , *Kitabu'l-esrar ve sirru'l-esrar*, nşr. Muhammed Taghi Danehpajouh, L'unesco, Tehran 1964.
- , "Kitabu'l-mürşid evi'l-fusul", tahk.: Albert Zeki İskender, *Mecelletü ma'hedi'l-mahdudati'l-arabiyye* (içinde), Kahire 1961, c. IV, ss. 119.
- , "et-Tıbbu'r-rühânî", *Resailu felsefiyye (Opera Philosophica)* içinde, nşr. Paul Kraus, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1982, ss. 15-96.
- Ronart, Stephan and Nandy, "Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya al-Râzî", *Concise Encyclopaedia of Arabic Civilisation*, Amsterdam 1959.
- Ruska, Julius, "Die Alchemie ar-Razi's", *Der Islam*, 22 (1935), ss. 281-319.
- Sadek, Vladimir, "Rhazes", *Dictionary of Oriental Literatus*, London, ts. c. III, ss. 159.
- Sa'di, Lütfi M., "The Millennium of ar-Râzî", *Islamic Medicine*, ed.: Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic Islamic Science, vol. 25, Frankfurt 1996, ss. 62-72/252-263.
- Saidî, Abdülmüteal, *el-Müceddidun fi'l-İslâm*, Mektebetü'l-adap, Mısır 1962.
- Sakal, Ahmet M., "Müellefatü'r-Râzî ve tealimi'l-felsefiyye", *Mecelletü't-turasi'l-arabi*, Dimeşk 1983, sayı: 10, yıl. 3, ss. 113-126.
- Samirî, Kemal, *Muhtasar tarihi tibbu'l-arabî*, Daru'l-hürriyye, Bağdat 1984.
- Sezgin, Fuat, *GAS*, E. J. Brill, Leiden 1970.
- Sheikh, M. Saeed, *Islamic Philosophy and Theology*, The Octagon Press, London 1982.
- Şah, K. S., "Medicine", *A History of Muslim Philosophy* (içinde), ed.: M. M. Sharif, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1963, c. II, ss. 1340.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N. Ayşegül Erdemir Demirhan ve Gönül Cantay Güressever, *Türk Tıp Tarihi*, Taş Kitapçılık, Bursa 1984.
- Taî, Fazıl, "Maa'r-Râzî fi kimyahi", *Mecelletü mecmai'l-ilmiyyi'l-irakî*, Bağdat 1968, sayı: 16, ss. 99-125.
- Taylan, Necip, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İFAV, İstanbul 1994.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslâm Felsefesi Tarihi*, İÜEF Yay., İstanbul 1957.
- Ünver, Ahmet Süheyl, "Rey Şehri ve Râzî Tabiri", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Eylül 1939, yıl. 4, sayı: 13, ss. 37-38.
- Zeydan, Corci, "et-Tıbb ve'l-etibba fi esnai't-temeddüni'l-islâmî", *el-Hilal*, Mısır 1910, sayı: 7, sene 18, ss. 397-400.
- , *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
- Zirikli, Hayreddin, *A'lam: Kamusu teracimi li eşheri'r-ricat*, Matbaatu kustasus, Kahire 1954.
- Walzer, Richard, "Akhlak", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, E. J. Brill, Leiden 1960, c. I, ss. 325-329.
- Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldan*, tahk.: Ferid Abdülaziz el-Cundi, Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beyrut 1990.